

Йоган-Христіан Енгель

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ*

§ 17. Вибори нового короля Яна Казимира II 22 листопада 1648 р. Перемир'я. Безплідні переговори навесні 1649 р. Облога польського табору в Збаражі

На те, як сильно Хмельницький очікував обрання короля, вказує також та обставина, що він навіть після досягнутої домовленості під Замостям, за якою він отримав 20 000 злотих для вдоволення татар, залишався перед цим містом ще майже 3 тижні під тим приводом, щоб усі вислані патрульні роз'їзди [Streifparteyen] повернулися до його табору, і влаштував формальні торги, коли татари реалізовували своє награване польське добро, щоб не обтяжувати себе на шляху назад. Нарешті прибув посланець новообраного зусиллями Оссолінського Яна Казимира, на ім'я Смяровський [Smiarowski], [він] був зустрінутий громом гармат, гучною музикою та розмайними прапорами, і Хмельницький поцілував печатку польського послання. Він прийняв із його рук обіцянку гетьманської булави й козацької хоругви, що їх заново надсилав кожний новий король; у самому ж посланні король заявив, що він приписує те, що сталося, більше долі й омані всіх, аніж когось зокрема, звелів йому повертатися в Україну і саме там дослухатися до рішень короля і Речі Посполитої. Туди мали прибути королівські посланці, супровід яких не повинен був перевищувати 500 осіб, — тим часом і польські війська не повинні були наближатися до козаків. Про те, що до цього, за поголосом, було додано великі обіцянки, повідомляє *Грондський*^{к)}. [Попередня авторська примітка позначалася літерою «і», тут стоїть літера «к» — отже, пропущено літеру «j», хоча раніше автор її вживав. — *Прим. пер.*] Не знаючи про ці обіцянки та оту таємну історію, можна було і справді повірити в те, у що тоді, за *Рудавським*, майже всі не тільки вірили, але й переказували з уст в уста, а саме, що Бог сліпо скарив Хмельницького. Хоч би там як казали, що Максим Гладкий, козацький полковник, з 10 000 чоловік, і Подобайло з Мени (?) [Mieski], були побиті Госевським [Gosiewski], Радзивіллою [Radiwill] і Тізенгаузенном [Tysenhausen] біля Пінська, Мозиря й Бобруйська та викинуті з цих поселень і що татари проти зими мусили йти додому, а отже, Хмельницький був радий укласти перемир'я, — проте козацькі ватажки все-таки ще були сильніші, ніж литовська армія; і найважливіше — вагання Хмельницького під Замостям, звідки він завдяки швидкому маршеві усе ж міг розігнати цілий незахищений польський сейм, — разом із багато чим іншим лишається нез'ясованим.

---

* Продовження. Початок див. Схід—Захід. — 1998. — Вип. 1; 1999. — Вип. 2; 2001. — Вип. 3; 2002. — Вип. 5; 2004. — Вип. 6.

Хмельницький вирушив назад до Києва, де йому назустріч вийшли люди всіх верств і будь-якого віку, називали його визволителем України, декотрі гукнули на князя Росії та відзначили з ним свято вдячності. Сам клір привітав його, на чолі з якимось благославним [Eudoxus] священником із Греції, який начебто називався вигнаним патріархом з Єрусалима, але іншими видається за архієпископа з Коринфу, котрий назвав Хмельницького Мойсеєм свого народу, справдешнім Богданом, тобто Богом даним, порівняв з Александром Великим і дарував йому патріарше благословення на подальші великі вчинки на честь східної Церкви та своєї нації й, нагороджений за це кіньми й 1000 флоринів [1000 Fl.], буцімто помандрував до Москви. Саме цей благославний вінчав також Хмельницького (з жінкою підстарости Чаплинського в Переяславі [Саме так: «вінчав... з жінкою» (такого-то), а навіть не «з колишньою жінкою». — *Прим. пер.*]. Польські письменники кричать тут про випущений із поля зору страх перед Богом і перед людьми — але здається, що вони й не знали того, що Грондський з такою великою впевненістю переповідає з надійного джерела, а саме, що якраз оця Чаплинська належала Хмельницькому раніше — невідомо, чи то як жінка, чи то як полюбовниця¹⁾, — і що Чаплинський насильницьки відібрав її в нього.

Із більшою підставою польські письменники звинувачують його в тому, що Хмельницький віддавався загальнопоширеним вадам козаків: питтю горілки та прокуванню^{m)}. Як добряче ці останні, вкупі з усіма марновірствами, дошкуляли грубим козацьким воїнам і як добряче доводять твердження, що його легко можна помітити у грецькій історії, — що войовничі й грубі народи правлять за першоджерело міфів, які пізнішими і окультуренішими співцями привласнюються та переробляються на витвори мистецтва, — взяти хоча б історію облоги Замостя, де козаки запустили були ракету і, коли вона спрацювала не так, як їм хотілося, гукали своїм молодим людям: «Nody reper Panowe moloycis ne nasza dola»ⁿ⁾ — «Облиште на сьогодні, панове молодці, сьогодні щастя не благоволить нам». Але набагато характернішим і страхітливішим є переказ, що побутував серед козаків і походив із часів Хмельницького та його бойових побратимів — Кривоноса, Небаби, Нечая, Гладкого та інших, який нам зберіг Юзефович. Жив собі колись, — розповідають старі козаки біля теплої печі довгими зимовими вечорами своїм дітям, — у славі часи війн їхніх батьків проти польської шляхти один герой на ймення [Шолудивий] Буняк [Solodiwi Bunjak] чоловік невідомого походження, з прокаженою головою, від якої він дістав ім'я, але знаменитий своєю ненавистю до поляків та могилами, які він їм готував в Україні, які ще в пізніші часи називалися могилами Шолудивого Буняка і котрі допомогли йому невдовзі пробитися до отаманської посади [Hauptmannsstelle]. Цей чоловік, якого куля не брала і меч не ранив, начебто був ні ким іншим, як живим сатаною в людській подобизні; нібито ніщо у ньому не скидалося на звичайних земних синів, крім обличчя, рук та ніг, але замість живота він не носив при собі нічого, крім смердючих нутрощів усередині позбавленого м'яса скелета. Кожного місяця він один раз купався, і для цього він брав із собою щоразу наступного чоловіка з його роти [Companie], якому випадала черга, котрий мусив його мити, але ж також щоразу був

забитий, щоб не переповідати далі про побачене. Один простий козак, якому випала черга, скаржитися на долю своїх попередників, яка тепер стояла і перед ним, своїй матері — на щастя, та теж якраз не була необізнана в пекельних мистецтвах: на молоці своїх грудей вона випекла пиріг, який її син мав подати отаманові після купелі. Тільки-но отаман від їв від нього, як сказав своєму баншикові: «Тепер ти, певно, уникнув смерті, але спричинив її мені. Тепер я твій брат: адже ми ссали грудь однієї матері...» Скоро по тому цей новий брат во сатані нібито перебіг до поляків та виказав усе, що бачив своїми очима; і так буцімто непереможний Шолудивий Буняк під натиском польських релігійних заклятъ поліг у першій же сутичці. «Духи, одначе, все ще плювалися в будинках і замках, якими він начебто володів». Із цього видно, що декотрі відчайдухи навіть своєю вдаваною неуразливістю розпалювали козаків проти поляків і що в разі їхньої смерті, яка все-таки ставалася, віра в їхню неуразливість уже по тому мусила бути підтримана байками.

Було б дивно, якби і Хмельницький не зазнав маленького запаморочення величчю. Великий князь Семигороддя, господарі Волощини й Молдови, окремі хани донських, волзьких, перекопських татар послали гінців, щоб поздоровити його з його перемогами, навіть турецький султан надіслав йому шаблю, кафтан, прапор та булаву, а татарському ханові — як йому, так і паші Сілістрії, — наказ підтримати Хмельницького необхідними військами⁹⁾.

Тим часом у польському сеймі все ще й далі розглядали Хмельницького не інакше, як гідного покарання заколотника, місце якого — на палі. Навіть питання про справжнє походження заколоту знову було порушене, і король змушений був застосувати увесь свій авторитет, щоб відвернути від цього суспільні верстви. Прокоролівськи налаштована партія була заслабка, щоб спрямувати сейм цілковито за своїми намірами або ж погамувати в його зневажливо-зверхній бундючності щодо козаків. З іншого боку, Хмельницький уже більше не був цілком [самостійний покладатись на] власну силу: його козаки та народ України надто вже вподобали приваби розгнужданого життя у порівнянні з вірнопідданським, щоб дозволити своєму ватажкові самому, без них, [звести нанівець. — *Прим. пер.*] або ж навіть визначити занадто низько ціну стількох кровопролиття. За таких обставин, здавалося, не лишалося ніякої іншої кінцевої точки для сходження обох партій, крім якби король та гетьман змогли безпосередньо переговорити між собою, — і цю кінцеву точку було досягнуто у Зборові.

Королівські послани Адам Кисіль, Максиміліан Бжозовський, каштелян Києва, Альберт Мясковський, міський підскарбій [Unterkammerer] Лемберга [Львова], Ніклас Кисіль, Адамів брат, Якоб Зеленський, Захаріас князь Четвертенський та королівський секретар Смаржевський хоча вже й розвіталися перед сеймом, зустрілися 16 січня 1649 р. в Гощі [Heische] і 19 лютого прибули до Переяслава, куди їх запросив Хмельницький, хоча їм більше до душі був би Київ, де козацький полковник Нечай жорстко тримався проти всіх супротивників козаків. Інструктував їх сенат, але їхні звіти потрапили до сейму. Хмельницький прийняв їх у Переяславі під грім гармат. Вони привезли йому обіцяні королем гетьманські клейноди [Hetmannsinsignien]: оздоблену сапфірами гетьманську булаву [Hetmannskeule], червону хоругву з білим

орлом та іменем Яна Казимира і грамоту [Diplom] про цей титул; він же прийняв їх у дуже дорогому вбранні і пригощав із пристойністю, складеною зі східної розкоші та козацької грубості. Із золотих келихів — розповідають літописи — за його столом пили за здоров'я просту горілку, а його жінка у прикрасах із коштовним камінням власноруч набивала тютюном люльки йому та послам. Проте формальну аудієнцію Хмельницький хотів улаштувати послам на базарному майдані, тому що в його мешканні не було таких великих залів⁹⁾. Останнє було простою відмовкою: Хмельницький хотів і мусив, як заведено у козаків, винести справу на розгляд народу. Перед великими зборами на базарному майдані, таким чином, посла виклали їхні пропозиції: віросповідання має бути цілком вільним; всім старим козакам, щонайбільше 12 000–15 000 чоловік, а також їхньому гетьману мають бути повернені колишні привілеї, але всі новіші мали б повернутися до своїх домівок та взятися за плуга, і таким чином в Україну мав бути повернений спокій⁹⁾. Загальний несхвальний та безладний крик був відповіддю на їхню [послів] ненависну промову. Ще нещодавно Радзивілл [Radziwill] гвалтовно й жорстоко зайняв Мозир [Nozuz] і Туров [Turaz] та звелів одного козака взяти на списи, на що Хмельницький звелів доповісти, що якщо Радзивілл має подекуди по одному козаку, то він у свою чергу має 400 поляків, над якими може вчинити право помсти. Усе це Хмельницький закинув польським послам уже під час другого обіду — чи не повинні вони були б це не лише від натовпу вислухати та перетравити? Хмельницький мусив перервати збори під тим приводом, що не всі полковники присутні. Поки що він розквартирував кожного польського посла в окремій хаті, і вони зазнали неприємності, бо час від часу окремі козаки перед їхніми вікнами голосно лялися та глумилися з них. Кисіль обіцянками намагався умовити деяких старшин, що вони мали б витруїти зі свідомості народу войовничі думки, але ні Чарнота, ані інші не хотіли приставати на це, і поляки опинилися під ще жорсткішою вартою. Хмельницький не міг наважитися піддати посланців випробуванню другими народними зборами. Тому коли вони після марного очікування зволили відкланятися 24 лютого, то він [Хмельницький] дав їм із собою на папірці свої мирні пропозиції. Вони були такі:

1. Установлення всіх старих козацьких вольностей.
2. Вислання з країни всіх євреїв та єзуїтів.
3. Про унію більше не треба було говорити; проте католицькі костьоли могли залишатися, тільки пограбовані маєтності тих, що не прилучилися до унії, мусили бути повернені.
4. Збільшення чисельності козаків до 40 000. Їх реєстрація має проводитися на весні комісією біля Русави [Russawa]. Тим часом армії обох сторін не повинні були переходити за Кам'янець [Caminiek] та річки Прип'ять [Pipel] і Горинь⁹⁾ [Horin].
5. Обіймання воеводської та інших коронних службових посад у Київському воеводстві із середовища вірників грецької релігії.
6. Крісло й голос у сенаті для грековіруючого архієпископа Київського.
7. Видача Чаплинського. За це Хм[ельницький] [Chm.] хотів звільнити всіх польських бранців.
8. Усунення Вишневецького від командування польською армією.

Польські письменники говорять за цих умов про зверхність і пиху — але навіть написаний під наглядом короля коментар про Литовський похід⁵⁾ визнає за ним справедливість. Щоправда, він теж дивується з перебільшеності цих умов, але не знає причин: звичайна пихатість, певно, не могла б так покрити своєю полудою мужні очі Хмельницького. Ми наблизимося до правди, якщо припустимо, що відтепер Хмельницький більше не був чоловіком самим по собі, а був чоловіком від народу, який виявив йому честь слухатися його. Кисіль намагався вхопити його за його релігійність та відразу до нехристів-татар [heidnische Tataren], за його пошанівок до козаків, які не повинні були мішатися із селянами, — але все надаремно. Заледве вдалося комісарам домогтися від цього спраглого до війни народу відстрочення ворожнечі до Трійці. Хмельницький дав їм із собою листа до короля і ще одного — до канцлера.

Війна, таким чином, була гаслом із обох сторін і бажанням всіх польських магнатів, що володіли маєтками в Україні; вона була, по суті кажучи, також бажанням партії Оссолінського. Вона [партія], на велике задоволення Оссолінського⁶⁾, добилася в сеймі того, що король, аби заступити дорогу ненависному Вишневецькому, перебрав на себе верховне командування своїми арміями, причому стани [Stände] королівства довірили йому все ведення війни і витрачання коштів, і тільки до переговорів з козаками призначили комітет із широкими повноваженнями⁷⁾, що мав подати результат домовленостей найближчій сесії сейму для остаточного затвердження. Під королівською опікою мали служити Андреас Фірлей, каштелян Белза, Станіслав Лянцкоронський, каштелян Кам'янець, та Нік. Остророг, королівський виночерпій, які з 18-тисячною армією заздалегідь були послані в Україну. Цей багатьма підтримуваний почин шляхти був зірваний Оссолінським під тим приводом, що це буде безчесно щодо селян. Польські послы застали в Переяславі московського гінця, так само як і семигородського, і з огляду на першого слід було побоюватися, що не посланий до Москви благославний [священик] хотів би встановити політичний зв'язок через узи спільної релігії. Тому треба було спорядити посланців до Москви й Семигороддя, аби запобігти укладенню союзів, щодо яких були побоювання. До Хмельницького вирушити ще раз зголосився королівський секретар Смяровський [Smiarczewski] — та позаяк водночас польська армія під проводом Фірлея ще до закінчення перемир'я розсіяла декілька угруповань повсталі місцевої людності під Баром і Тарнополем [Tarnopol], то лють козаків розгорілася з новою силою: сам Смяровський начебто був убитий, а одного зі старшин, котрий радив укласти мир, було кинуто у воду⁸⁾.

До початку липня війна велася малими й більшими сутичками між Фірлеєм та деякими козацькими полковниками, здебільшого з перевагою першого; малочисельній литовській шляхті під проводом Радзивілла Хмельницький протиставив спочатку Голоту [Holota], а коли той загинув під Сокалем — Подобайла і Кричевського з 10 000 чоловік. Сам він, урешті-решт, після прибуття татар виступив з армією, подібної до якої Європа не бачила від часів Переселення народів. Згідно з Пасторіусом, армія із власне козаків та озброєних українців була розподілена між 30 полковниками,

з яких кожен стояв на чолі 10 000 чоловік, так що Хмельницький самих лише козаків налічував 300 000 чоловік. Ці дані, щоправда, перебільшені, але ще збільшуються іншими службовими донесеннями у Лобшинського [Lobscynski]. Щодо татар під проводом самого хана ⁹⁾, [то їх кількість у] війську Хмельницького оцінювалося в 160 000 вершників. 10 липня воно вже дісталось укріпленого табору поляків під Збаражем, до якого ті відступили з Костянтинова [Konstantinow] і прийняли Єремію Вишневецького з підкріпленням, яке, однак, не збільшило чисельність усього угруповання понад 9000–12 000 чоловік та не відновило хиткий бойовий дух. Від голоду та від вогню 70 гармат, якими Хмельницький із високо розташованих батарей поливав табір, польська армія настільки зменшилася, що, аби мати змогу зайняти і боронити лінії, змушена була тричі звужувати табір, але ворог все одно зайняв її передні вали та наближався. 20 штурмів витримали вони, і 75 вилізак обложників вони відбили. 2 серпня вони були змушені через брак корму відігнати 1000 коней до козаків, щоб ті не полягли з голоду та не отруїли повітря, — врешті-решт вони [поляки] їли кінське, собаче й котяче м'ясо, боеприпаси скінчилися, гармати стали непридатними, перед мінами козаків треба було відступати аж зовсім у місто. Вода, що протікала поряд, була отруєна через трупи, вкинуті до неї. Козаки не хотіли пристати на жодну іншу ціну розпуску армії, окрім як за видачу передусім Вишневецького, потім також Конецпольського, Лянцкоронського, Остророга.

§ 18. Замирення у Зборові, 19 серпня 1649 р.

Король вигадував собі якомога більше часу для приходу на виручку, тим більше що й війська, котрі виділив сейм, дуже повільно мобілізувалися та збиралися до купи. Спочатку він у Варшаві прийняв передані йому апостольським нунцієм освячений прапор і меч, потім вирушив 24 червня та надовго затримався в Любліні, щоб завдяки чуткам про зростаючу кількість ворогів залучити на свою сторону більше військ. Оссолінський усе ще плекав свої таємні наміри з королем та з армією — але Владислава більше не було в живих; Ян Казимир — колись бранець у Франції, потім єзуїт і кардинал, тепер раб своєї дружини — у вирішальні моменти був надто слабкий. У Любліні придана йому військова рада за спонуканням наближеної шляхти і з огляду на кількість ворогів змусила Яна Казимира врешті погодитися виготовити так звані *litteras restium*, хоч як тому опирався Оссолінський ⁹⁾. Якби тепер шляхта прийшла до армії, то в очах Оссолінського вона була б ні на що не здатна, і його план провалився би. Тепер Оссолінський мусив задовольнитися тим, щоб Хмельницькому — виправдовуючись тиском обставин — влаштувати вигідний мир, аби ще й надалі утримати його в доброзичливому ставленні до короля. Військова рада [das militairische Conseil], щоправда, під час подальшого походу оголосила Хмельницького ворогом держави і призначила гетьманом якогось собі Забузького [Sabusczy], для якого грамоту було виготовлено теж незадовго до зборівської капітуляції, — але все це було лише театральним дійством. Хмельницький залишив 200 000 козаків і 40 000 татар під Збаражем, щоб продовжувати облогу; 60 000 чоловік під команду-

ванням Золотаренка він послав на підмогу затисненому Радзивіллому у Литві, під Жечичем і Хелмецом [Rzeczyz, Chelmetz], але не переслідуюваному через брак в литовській армії пороху та провіанту Кричевському [Kryzewski], і вивів проти короля, який 17 липня вирушив із Любліна, 20 000 татар та 80 000 козаків. Завдяки легким військам Хмельницький завадив будь-якому спілкуванню короля з обложеними і з литовською армією. Тому в Сокалі було зроблено перепочинок і проведено нараду: чи варто взагалі кудись рухатися й куди саме? Новопризначений генерал-лейтенант і канцлер Оссолінський відповів на перше запитання «так», тому що, за його завбаченням, присутності самого короля було досить, щоб розпорозити козаків. На друге відповів бравий польський вояк Скетуський [Skretuski], який знайшов засіб втекти з обложеного польського табору та змалював усі тамтешні страхіт-тя голоду і спустошення. Тепер треба було виступати в ім'я честі, але обрано було все-таки не найкоротшу дорогу через Берестечко [Beresteczko], а, пославшись на необхідність залучити війська та боеприпаси зі Львова [Lemberg], зроблено гак через Топоров [Toborow] і Білий Камінь [Bialokamen], і в останньому поселенні залишилися на 4 дні через погану погоду, незважаючи на те, що з 34 000 чоловік було 16 000 легких кіннотників. Здавалося, ніби король і Оссолінський залюбки подивились би на добряче наляканого, а то й захопленого у татарський полон Вишневецького. Врешті, 14 або 15 серпня король опинився біля Зборова, де через майже непрохідні болота, до того ж після дощу⁹⁾, доводилося йти двома містками. Частина кінноти та 6000 піхотинців уже переправилися, вози та начиння сунули слідом під безугавні викрики і не в найкращому порядку, хоча й під прикриттям кінного ар'єргарду, аж раптом у Зборові по-зрадницьки залунали дзвони, і за цим знаком козаки враз накинулися на відсталі тили; через розчохнуті греблі вони розрідили трясовину боліт, щоб була змога перейти кіньми вброд. Сапега [Sapieha] та Вітовський [Witowski] відбили перший наскок, але юрми ворогів множилися, відрізали польську піхоту від помилково поведеної донизу кінноти і заподіяли цій кінноті таке лихо, що сама лише шляхта Підгірських воєводств [Podgorische Wojwodschaften] втратила 400 чол. загиблими. Загальні втрати оцінюються Лобшинським [Lobscynski] в 1000 чоловік, Грондським — у 4000; рукописні літописи свідчать про 5000 загиблих, чийі трупи начебто валялися на протязі милі уздовж дороги. У той самий час зазнав нападу татар також лівий фланг передового загону, який під проводом короля переправився через місток. Тут стояла польська кіннота, яка після запеклого опору була зім'ята і замалим не поступилася ворогові шанцевими укріпленнями, якби вогонь польської піхоти [інфантерії] та артилерії, за якою знов оговталася летюча кіннота, не поставив заслін ворогові, не звичному до гарматного вогню. Лобшинський [Lobscynski] запевняє нас, що тільки-но польські штабні музики завели спів во славу Діви Марії, дух ворогів занепав, імовірно, через те, що гармати підігравали в тон тому співові.

Уночі прибули ще 120 000 козаків, і польська армія була цілковито оточена. На цю звістку в ній поширилася чутка, буцімто король зі знаттю хоче втекти, і сцени під Пилявцями загрожували повторитися, тому король привселюдно з'явився

вночі проти 16 серпня та звелів покарати втікачів. Саме тієї ночі проведено також військову раду; Арцішевський [Arcissewski] підохочував короля подолати оті самі 2 милі, що лишалися до обложеного війська у Збаражі, в добре захищеному укріпленні з возів, і розблокувати збаражців; інші воліли триматися разом і колоною пробиватися через стан ворога. Оссолінський, фахом якого не була війна, чеснотою якого не була мужність і таємним наміром якого не було кровопролиття, порадив написати ханові листа такого змісту: «Він має завдячувати Владиславові, братові й попереднику Казимира, у якого він був полоненим, свободою, а отже — і своєю державою. Тож зараз він має не провинитися невдячністю, а прийняти мир та дружбу, які йому пропонуються».

Хмельницький тим часом уважав за благо дати полякам пережити ще кілька моторошних годин і тим самим зробити їх піддатливішими для замирення. 16-го до полудня Хмельницький звелів упродовж чотирьох годин обстрілювати табір і зайнятий 4000 драгунами Зборів із численних батарей та штурмувати при підтримці своєї гармати, і вже на валу польського табору майорів козацький прапор, і поляки, щоб зайняти всі пости, теж мусили показати свою затятість; як-от і П. Лісецький [P. Lisiecki], єзуїт, допомагав боронити місто Зборів та залишився у вилазці. Проти полудня наступ було припинено; надійшла відповідь від татарського хана: досі його, — йшлося у ній, — зневажали і навіть не вважали вартим послання, а тепер показується, яким корисним він міг би бути для Республіки [Речі Посполитої]. На свою частку він вимагав виплати річних субсидій у 90 000 флоринів у польських злотих, а для Хмельницького й козаків — згоди з їхніми вимогами. Докладніше про це мало бути домовлено між королівським канцлером і одним із мурз, що його він [хан] повинен був послати. Під час цих перемовин Зборів усе ще шарпали козаки, а табір — татари, щоб не дати полякам забути про ту вимушеність, у якій вони перебувають, за будь-яку ціну укласти мир²⁾. Нарешті зійшлися на таких пунктах, які під назвою Зборівського договору 19 серпня 1649 р. були підписані королем, скріплені присягою Хмельницького, в основному затверджені сеймом і як золота булла розцінені козаками. Ці пункти були, отже, такі:

1. Відновлення всіх давніх вольностей козаків.

2. Для виявлення люб'язності до них їхня кількість збільшується до 40 000 осіб. Гетьман повинен підготувати їх реєстр іще цього року — з придатних [до служби] підданих приватних власників і короля. Однак козаки мають володіти тільки землею потойбіч річки Горинь³⁾: у її межах жоден магнат і жоден шляхтич не може привласнювати собі будь-яке право, ані будь-які війська не повинні розташовуватися на зимових квартирах, ані може бути допущений жоден єврей — хоч би то був і землевласник, чи орендар, а чи поселянин. Хто ж посеїбіч річки Горинь з-посеред королівських чи приватних підданих має охоту стати козаком, той має вільний вибір — виїхати до козацької області й бути прийнятим до їхнього гурту. Підписаний реєстр гетьман має передати королю, аби той знав, які люди в Україні вважаються козаками, які — коронними або приватними селянами, звільненими або закріпленими в їхніх повинностях.

3. Усе дотеперішнє Чигиринське староство має належати чинному в кожний даний час козацькому гетьманові, так само як Барське староство — коронному гетьманові (завдяки цьому володінню гетьман козаків, власне, ставав великим, багатим і могутнім володарем). Нинішнім гетьманом має бути шляхетний (*generosus*) Богдан Хмельницький, котрий зобов'язується вірно служити королю й Республіці [Речі Посполитій]. Його наступники завжди повинні бути грецької релігії. Він має залежати безпосередньо від короля Польщі й тому складати присягу вірності як польський шляхтич.

4. Амністія щодо всього скоєного, також для шляхтичів грецької релігії, які до цього були заодно з козаками.

5. «Його Величність, — і це була, власне, 8-ма стаття, — дбатимуть про відновлення Грецької Церкви (тобто про усунення унії) не тільки на Київщині та в Україні [im Kiewschen und in der Ukraine], але й у всій Польщі та Литві»: кафедральні собори в Луцьку, Холмі, Мстиславі, Вітебську й Перемишлі [Luck, Chelm, Mscislaw, Witepsk und Peremyschl] разом із належними їм монастирями мають знову відійти неуніатам^{b)}. Архієпископ Київський повинен мати 9-те місце серед єпископів у сенаті після єпископа Холмського.

6. Усі чиновницькі місця у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському мають бути зайняті шляхтичами грецької віри.

7. Як у Києві, так і в цілій Україні єзуїтам не вільно ступити ногою: у першому названому місті цілковито мали залишатися самі неуніатські національні школи.

8. Козаки мають право гнати горілку для самих себе або купувати для власного вжитку вигнану їхніми товаришами (не для подальшого роздрібного продажу підлеглим українцям). Продавати на розлив та збувати для роздрібного продажу мед [Meth], пиво й таке інше дозволено кожному з них, хто хоче цим займатися.

9. Вони мають отримувати як річну платню суконний мундир [Tuchmondur] та 10 гульденів. Ці гроші не повинні витрачатися на кварцянних.

10. Шляхтичі, які повертаються у свої маєтки, не повинні вимагати відшкодування збитку, а спокійно отримати їхні маєтки у володіння.

Щоб удовольнити татар також за колишне, самий Львів мусив поставити товарів вартістю 130 000 злотих. Після звичних вибачень із боку Хмельницького (він бажав би, — сказав він, — засвідчити своєму королю заборговане пошанування, будучи скропленим не польською, а ворожою кров'ю) і запевнень у пробаченні з боку короля справа дійшла до затвердження Зборівського договору; і Лобшинський [Lobszynski] добре усвідомлює, що хоча Хмельницький поклявся у своїх новоприйнятих обов'язках, а король лише підписав договір, проте польські сенатори ані підписали його, ані присягнули на ньому. Начебто ці жалюгідні виверти могли надщербити чинність договору, такого святкового і рятівного для держави! Начебто королівське, тим більше написане, слово не було точно таким же священним, як присяга! Татар важко було схилити до того, щоб вони спокійно відвели свої війська: *Пасторіус* розповідає^{c)} щирсердо, що вони виблагали собі можливість дорогою

назад зробити вилазки ліворуч та праворуч і забрати надлишок шляхти, — і здається, що, незважаючи на вмовляння поляків, вони все-таки це вчинили.

На польському сеймі в листопаді 1649 р., якому було подано Зборівські пункти на затвердження, хоча необхідність і слугувала їх виправданням, проте зчинився галас про тих, що загнали державу в таку необхідність. Хмельницький, за свідченням Грондського, передбачив таку долю Зборівського договору — він сказав: «Король — добрий володар, але шляхтичі гавкатимуть на нього, мов собаки, доти, доки він, бажаючи спочинку, не змушений буде знову виступити». Ядучі пасквілі з'явилися проти короля і проти Оссолінського. Через те, що Казимир в одному листі назвав хана своїм братом, вислів: «Як усе-таки гарно, коли брати живуть поряд у добрій злагоді», — став уживатися у злостивому смислі^{d)}. Оссолінському особливо дошкулила летючка під заголовком: «Огляд порад великого канцлера»^{e)}. Буцімто він, говорилося там, організував заколот козаків під приводом зовнішньої війни^{f)}; але оскільки поголобка про таку війну зникла, то козаки взяли за зброю і повернули її проти поляків. Під час переговорів він, як начебто все було певно, розпустив війська, та коли розпочалася колотнеча, він найняв нові. Він, мовляв, протиставився шляхетському призову, применшив силу ворога, завжди розраховував на його покору та обіцяв мир без битви, триумф без небезпеки^{g)}. Через непорозуміння між канцлером Оссолінським і придворним Радзейовським, здавалося, слід було остерегатися, що покров таємниці ще більше підніметься, — Оссолінський мусив думати про засоби, як би звалити все на Радзейовського та вигнати його з країни. Позаяк сейм затвердив Зборівський мир лише в загальних висловах, не включаючи його цілком до підсумкового документа сейму [Reichsabschluß], а для запобігання всіляким зіткненням між кварцяними й козаками послав Адама Кисіля — чоловіка, з яким Оссолінський і дотепер діяв у згоді, — то останній [Останнім названо все-таки Оссолінського, хоча (під тим, хто отримав від сенату таємне завдання) мається на увазі, імовірно, Адам Кисіль. — Прим. пер.] отримав від сенату таємне доручення дослідити істинні причини козацького повстання^{h)}.

§ 19. Декотрі спонуки до нових заворушень 1650 р.

Саме на цьому сеймі польське духовництво посіяло зерна нових заворушень. Сильвестр Косов, архієпископ Київський, прибув на нього, щоб посісти приписане йому Зборівською угодою місце в сенаті. На отримане про це повідомлення члени польського сенату, що представляли духовництво, заявили негайно, що, тільки-но ворог апостольської першості св. Петра ввійде, вони вмиг покинуть свої місця та збори. Марно миролюбні світські сенатори закидали їм, що таке поведження знову наведе Хмельницького на думку, що навіть політично було б корисно утримувати архієпископа — під приводом його сенаторської гідності — заручником козацької вірності й що Адам Кисіль, неуніатська світська особа, який, отже, так само заперечує оту першість св. Петра та його наступників, без заперечення духовництва засідає

в сенаті й надає сенатові найвигідніші послуги. Відповідь на це завжди була така: «Король сам не має права будь-що вносити в договір на шкоду та проти старих прав церкви». Я утримуюся від будь-яких зауважень щодо такої поведінки вчителів християнської релігії покорі й смирення, але кожному безсторонньому священникові я даю нагоду подумати, чи не випадки такого роду, подібні до яких, щоправда, знає чимало також історія моєї батьківщини, збуджують [veranlasse] бажання і — прикладів не бракує — пекучу потребу: щоб духовництво було відсторонене передусім від впливів на політику та було звернене до свого істинного кола діянь — духовного пастирства? Між іншим, ще на цьому сеймі були нобілітовані 3 козаки за їхню заповідчену Республіці [Речі Посполитій] прихильність, а саме: Семен Забузький [Sabuski], Ясько Яснобурський [Jasko Jasnoburski] та Іван Ґаруца [Johann Garuza].

Хмельницький не мав про всі ці події жодної звістки, коли він іще 24 листопада 1649 р. писав королю такого листа: [Далі в оригіналі стоять лапки, але виклад ведеться не від першої, а від третьої особи. — *Прим. пер.*] він довіряє королю як вірний підданий, скільки б гидких чуток не проникало з Польщі та не вдаряло по Запорозькій армії. Він, мовляв, віддав наказ, щоб жодному шляхтичеві, чи міщанинові, чи селянинові не було заказано повертатися до своїх маєтностей. Саме тепер він зайнятий тим, щоб привести козаків до ладу; реєстр, тільки-но його буде укладено, він хотів би надіслати Його Величності. Він передовіряє себе та запорожців королівській милості в той спосіб, що він укупі з ними нібито готовий за гідність короля пожертвувати своє життя. [Тут — кінець переказу листа, котрий не є цитатою. Згідно з авторською пунктуацією, тут не закриваються раніше відкриті лапки, а стоїть тире. — *Прим. пер.*] Хмельницький справді й серйозно намірявся чинити згідно зі змістом Зборівського миру, ще 8 березня 1650 р. він звелів унести його до книг Київського воеводства у присутності Дем'яна Многогрішного [Demian Mnohogreschni], генерального осавула, Нечая [Netschaj], полковника Брацлавського полку, та Остапа Виговського [Ostap Wigowski]. То була, між іншим, не дрібниця — дотримати мирну угоду в усіх її пунктах. Кисіль, призначений тепер воеводою Києва, прибув з усіма шляхтичами-втікачами з українських земель [Emigranten-Adel], щоб насадити їх знову по їхніх старих маєтках. Хмельницький, як чесна людина, хотів дотримати слова, цього не можуть заперечувати навіть польські історики; але він прохав відтермінування [повернення шляхти] доти, доки він виготовить реєстр козаків. Це він зробив, кажуть небезсторонні поляки, щоб іще довше насолоджуватися доходами від шляхетських маєтків та через своїх урядовців остаточно їх сплюндрувати. Справжній стан речей був, однак, такий: Хмельницький упродовж двох літніх [військових кампаній] утримував під своїми прапорами 200 000 селян; їм подобалося жититися з грабунку поляків, не трудячись у поті свого чола. Тепер же вони раптом мусили повертатися до чепіг: уже чекали на них їхні колишні повелителі, дуже схильні до того, аби на майбутнє через іще більшу строгість оберігати свою власність. Як воліли б вони всі бути вписаними до реєстру! Але прийнято мало бути лише 40 000 чоловік. Тож вони вчинили справдешній заколот і послали депутатів до Хмельницького із запитанням: чи ж заради цього він

велів їм проливати свою кров, щоб знову віддати їх у польське рабство?¹⁾ Якщо він стане таким зрадником їхнього благополуччя, то він має бути готовим до того, що негайно отримає наступника або суперника. Ці люди були здебільшого підданими Вишневецького і Конєцпольського — обставина, яка не свідчить на користь людяності обох польських магнатів. Кисіль, як здається, мусив погодитися на припис Хмельницького, згідно з яким кожному мала бути надана свобода вибору, чи то залишатися селянином, чи то перейти до [стану] козаків та понад число 40 000 служити під назвою охочих козаків²⁾. Найменша частина по тому повинна залишатися в маєтках отих обох магнатів³⁾. Результат реєстрації козаків було передано королю 8 травня 1650 р. у Варшаві. Він зберігся для нас частково в літописах, частково в *Коховського* з невеличкою відмінністю.

15 полків		Полковники	Кількість осіб	
			за літописами	за Коховським
1-й	Чигиринський [Das Tschigirinsche]	Федір Якубовський [Fedor Jakubowski]	3189	3189
2-й	Черкаський [Das Tschirkas- sische]	Іван Вороченко [Iwan Worotschenko]	2989	2989
3-й	Канівський [Das Kanjewische]	Семен Повицький [Semen Powicki]	3120	3120
4-й	Корсунський [Das Korsunische]	Лук'ян Мозира [Lukian Mosyга]	3472	3472
5-й	Уманський [Das Umianische]	Йосип Глух [Joseph Gluch]	3830	3083
6-й	Брацлавський [Das Braclawische]	Данило Нечай [Danilo Netschai]	2802	2072
7-й	Кальницький [Das Kalinskische]	Іван Федоренко [Iwan Fedorenko]	2046	2046
8-й	Київський [Das Kiewische]	Антон Адамович [Anton Adamowitsch]	2080	2008
9-й	Переяславський [Das Perejas- lawische]	Федір Лобода [Ferko Loboda]	2150	2015
10-й	Кропив'янський [Das Kropiwja- nische]	Філон Джеджалій [Philon Dsched- schelej]	2053	2053
11-й	Острянський [Das Ostrzanische]	Тиміш Носач [Timosch Nosatsch]	1958	1958
12-й	Миргородський [Das Mirgorodische]	Максим Гладкий [Maxim Hladki]	3158	3158

13-й	Полтавський [Das Pultawische]	Мартин Пушкаренко [Martin Puschkarenko]	2783	2783
14-й	Ніжинський [Das Neschinskische]	Прокіп Шумейко [Prokop Schumejko]	983	983
15-й	Чернігівський [Das Tscheringowische]	Мартин Небаба [Martin Njebaba]	936	996
	Разом		37549	35925

Але між Хмельницьким та поляками мала статися ще не одна колізія. Одним із його найзаповітніших бажань було одруження його сина Тимофія з Домною [Dumna], дочкою Василя Лупула [Basilius Lupuli], господаря Молдови. З якими намірами? Це показала послідовність розвитку подій, а саме — з намірами сісти на престол молдавського господаря. Старша донька господаря була заручена з Яном Радзивіллою [Johann Radiwill], маршалом Литви. За другою дуже упадав Дмитро князь Вишневецький (який сам під чужим ім'ям з'їздив у Ясси, закохався у принцесу і в родині якого не згасла пам'ять про попередні домагання Вишневецьким молдавського князівського престолу). Відразу ж після здійсненої реєстрації козаків Хмельницький послав сватів до Ясс, і тільки з огляду на спокійне та успішне завершення цієї справи Хмельницький тепер не подав свою обґрунтовану скаргу з приводу неприйняття архієпископа Косовського в сенат. Лупул відмовив Хмельницькому під тим приводом, що він не може зробити таких кроків без відома Порти. Справжню причину було, звичайно, замовчано: вона полягала в тому, що син Хмельницького був не князем, а внуком гетьмана [Hauptmann-Enkel].

Але Хмельницький був не з тих людей, що просто так відмовляються від розумно складеного плану. Честолюбному господареві випало бути спійманим на його власному слові й самою Портою змушеним до згоди. Якби він [господар Молдови] потім від неї ще ухилився, то він [Хмельницький] міг би кричати про зневагу та наругу і, перебуваючи на чолі війська, відібрати принцесу Домну [Dumna] в її батька. Урешті-решт Хмельницький радо виявив свою готовність до того, щоб за попередньо отриманим дозволом короля подати руку допомоги татарам у війні з черкесами [Tschirkassiern]. Через татар та через безпосередню кореспонденцію з турецьким двором він досяг того, що не було ще закінчено військовий похід на черкесів, як турецький чауш [Tschau] Осман-ага [Osman Aga] з'явився в Україні, доставив шаблю, кафтан [Kaftan] та командний жезл від великого султана для Хмельницького і розпорядження для Лупула видати синові першого свою дочку. Адам Кисіль довів до відома Хмельницького, наскільки тому не личить своєвольно приймати чужих посланців, але Хмельницький виправдався приватними справами і приязними відносинами Польщі з турками й татарами. Турецьке розпорядження мусило бути виконане притьмом і без відома поляків та перешкоджання з їхнього боку. Татари по тому послали до поляків, здається, Мустафу-агу [Mustapha Aga] із клопотанням

про союз проти Москви. Для себе, як мовилося, вони хотіли відвоювати в московитів Астрахань та Казань [Astrakan und Casan]: що ще, крім того, вдалось би в них відщипнути — то мало б піти на благо Польщі. Подібні посланці прибували з таким же нібито клопотанням і до Хмельницького. Польський сенат дуже хизувався перед татарською депутацією, тому що незадовога перед тим прибували також московські посланці — князь Трубецької і боярин Пушкін, — котрі ремствували проти миру, укладеного у Вязьмі — Смоленську [gegen den Frieden von Wiasma Smolensk geklamirten]. Отже, як здавалося, клопотання татар не відкидалося на очах московської депутації, і з дорученням до Криму був посланий якийсь Альберт Бецінський [Albert Biesinski] не так через московську справу, як радше для того, щоб розірвати зв'язок Хмельницького з ханом.

Оскільки після того як 9 серпня 1650 р. помер канцлер Георгій Оссолінський і позаяк новопризначений 1650 р. підканцлер Ієронім Радзейовський [Unterkanzler Hieronimus Radzeiowski] не був згодний з його ідеями і особливо не схвалював дружбу Хмельницького з ханом, справа козаків раптом набула іншого повороту: духівництво та решта членів сенату, через те, що доти відбувалося та було обговорено з козаками, дуже урізані у своїх маєтностях і доходах, не припиняли насідати на короля доти, доки він сам не побачить у Хмельницькому ворога держави, а в Зборівських, присягою підтверджених пунктах, — нічого, крім обтяжливих умов та обмежень, які при першій же нагоді слід було б розірвати. Врешті-решт король мусив погодитися і з тим, що полководець Потоцький, визволений із «Кримського Єгипту» завдяки залишенню там заручником його сина, тягнув війська під Кам'янець [Kaminiek] під тим приводом, що Хмельницький вів переговори з останнім турецьким послом про віддання України [султанові] як майбутньої турецької ленної [васальної] провінції. На самому початку цього стягання військ польські посланці від імені українських поміщиків пішли до Хмельницького та поскаржилися на те, як тяжко повернути селян до їхнього старого, підлеглого становища. Хмельницький добре прийняв цих посланців, але відразу завів із ними мову про те, що він не потерпить [розташування] ніякого польського [військового] табору поблизу України. Але ще того ж дня надійшла звістка про [військовий] табір Потоцького, який починає збиратися. Тим самим Хмельницький був настільки озлоблений під час нічної учти, що у хмелю наказав вночі потопити поляків. Виговський начебто замість виконання цього наказу Хмельницького п'яного звернувся був до Хмельницького тверезого, і Хмельницький після пробудження віддавав протилежний наказ. Якраз тоді нібито й Кисіль через деякі слова, що вирвалися проти нього у Хмельницького напідпитку, почувався непевно перед народом у Києві; Хмельницький тверезий, однак, буцімто знову погамував народ. *Коховський* прямо-таки звинувачує Хмельницького в тому, що він посланцям рідко коли давав відповідь, а полковникам рідко коли віддавав накази інакше, як п'яним^m). Це, втім, нам видається перебільшенням, бо інакше ці відповіді та накази не були б такими доцільними й не приводили б до успіхів, а він сам не був би улюбленцем козаків до самого свого скону; незважаючи на це, ми охоче погоджуємося, що

Хмельницький міг бути і не зовсім вільним від цієї притаманної жителям півночі [nordischen], а особливо козакам, вади.

Через заснування табору біля Кам'янця між Потоцьким і Хмельницьким почався жвавий обмін кур'єрами. Хмельницький запитував: чому має слугувати цей табір у мирний час? Відповідь була: це є звичайнісінький польський вишкільний табір на прикордонні влітку. Хмельницький, який дотепер озброювався проти Молдови, під приводом спонукання татар проти Москви, таємними розпорядженнями навіював народові країни думку, що він знову вирушить проти поляків, спричинивши цим багато заворушень, а також вигнать і втеч шляхтичів і чиновників, — Хмельницький продовжив обмін кур'єрами і знову зажадав пояснення: чому це вишкільний табір мусить стояти саме на цих кордонах? Адже для протистояння будь-якому ворогові тут вистачило б і козаків. Замість відповіді на те пішли скарги Потоцького на знущання зі шляхти. Тим часом Хмельницький звелів зненацька вдертися в Молдову 16 000 козаків під командуванням Носача, Пушкаря й Дорошенка, до яких потойбіч Дністра приєдналися ще 20 000 татар. Сам він відстав — через Потоцького та через польського посередника Бечинського [Bieczynski]; останньому він добре протистояв через власних посланців у Криму⁹¹), першому ж відказав на його скарги, що він, як командувач козаків, не може нести відповідальність за виступи селян, на яких його влада не поширюється. Його воєначальники тим часом досягли в Молдові щонайвідміннішого, щонайскорішого воєнного успіху — Лупул заховався в лісах і, як запевняють літописи, — втік до Хотина [Chotim], де він не дістав підтримки від Потоцького, оскільки той іще надто живо пригадував свій полон у татар. Ясси [Jassi] й Сучава були сплюндровані, і насамкінець господар був змушений не тільки заручити свою дочку із сином Хмельницького (однаке з таємним сподіванням, що цьому ще можна буде дати зворотний хід), але ще й запропонувати 600 000 талярів, аби здихатися татар.

Потоцький під час вищезгаданих перемовин так само зажадав від Хмельницького роз'яснення, що то був за самовільний, не доповіданий ні королю, ані коронному гетьману, похід Хмельницького в Молдову. Відповідь Хмельницького на це була дуже незадовільна — він у свою чергу наполягав на категоричному остаточному роз'ясненні: що б то міг означати табір під Кам'янцем? Вимагати цього роз'яснення прибув також татарський посланець, котрий перед Потоцьким аж ніяк не приховував, що Бечинський нічого не домігся, що, більше того, узи Хмельницького з татарами стали ще міцнішими і що нині 30 000 татар на козацькій землі випасають свою худобу. Потоцький покликався на королівський указ, без скасування якого він не міг згорнути свій табір. Свою затяту лють через успішну воєнну виправу в Молдову він тим часом вихлюпнув на декотрих старовіруючих жителів Поділля, яким поставили у провину авантюрний план, нібито вони разом з розбійницькою бандою, на чолі якої стояв такий собі Мудренко, хотіли вночі напасти на польський табір та сплюндрувати його. Справа дійшла до четвертування, роздирання навпіл, скидання на списи, нівечення тощо. Багато людей без носів та вух приходили до Хмельницького і закликали до помсти.

З усього цього Хмельницький бачив наперед, що буде неможливо зберегти мир із поляками. *Пасторіус* сам широкосердно зізнається, що, як би Хмельницький не

волів поводитися, польські магнати вважали б це образливим, неспроможні стерпіти Зборівський мир і втрату своєї влади та прибутків^{o)}. Тому Хмельницький, як запевняють літописи, послав гінців до Москви, доручив доповісти великому князеві про успіх своїх виправ проти поляків та проти Молдови, переслав йому список своїх козаків та запропонував йому своєрідний оборонний союз. Великий князь побачив у цій пропозиції відкриття приємної перспективи колись долучити до свого володіння всю Україну, чудове королівство, котре, певно, тоді вже могло мати понад мільйон жителів, і прийняв посланців Хмельницького шонайкращим чином. З іншого боку, Хмельницький представив також свої нарікання на поляків турецькому дворові й припустився при цьому тієї помилки, що зробив це через Лупула — майбутнього тестя свого сина, — котрого він уважав щирим. Лупул, таємний приятель поляків, приховав послання Хмельницького до Константинополя й надіслав його сенатові у Варшаву.

Тепер, як уважала польська сторона, годі було дотримувати якоїсь там поміркованості: вийшов королівський указ Хмельницькому спокійно розмістити своїх козаків по зимових квартирах і суворо забезпечити повернення вигнаних шляхтичів у їхні маєтки; а водночас — припис сейму всім воєводствам, у якому поведінку Хмельницького зображено дуже неприязно і де на нього покладалося звинувачення, що він, під приводом узгодженого з татарами озброєння проти росіян, звелів армії вдертися в Молдову, щоб тільки дати привід турецькому дворові напасти на поляків та мати змогу забрати у володіння йому ж таки продану Хмельницьким Україну.

Хмельницький сприйняв королівське послання шанобливо і, в той час як викликані поведінкою Потоцького під Кам'янцем нові глумління селян із шляхтичів тривали й далі, послав гінців до сейму з такими вимогами:

1. Ще одне клятвене підтвердження Зборівських пунктів найшляхетнішими 4 сенаторами сейму для усунення недовіри, що тим часом зросла так високо.

2. Єремія Вишневецький, Конецьпольський, Калиновський та Любомирський повинні були жити в Україні серед своїх підданих без особистої охорони, тобто являти собою поручителів миру.

3. 30 відібраних під приводом унії церков слід було повернути. *Грондський* та *Островський* пишуть про це так: вони нібито попрохали зовсім скасувати унію у трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському. Також вони вимагали, згідно із *Грондським*, щоб у межах зазначених 3 воєводств^{p)} не повинні були жити шляхтичі, а тільки і єдино вільні козаки.

У прийнятті Косова до сенату я не вбачаю, аби було зачеплено чи то одну, чи то другу сторони. У листі Кисіль радив сейму схвалити пункт щодо релігії; але духівництво навряд чи змирилося з захопленням неунітатами всіх раніше присилуваних до унії церков, а могутні землевласники вкупі з їхніми клієнтами зчинили великий лемент, що така невіра в королівське слово та в обіцянки Речі Посполитої і визначення настільки жорстких умов є образливими і що цих рабів, котрі зустрічають своїх панів опором, треба погамувати, а цю нечисть та сміття — викинути з домівки

Речі Посполитої. Король мав би заходитися коло цієї справи з усією серйозністю: шляхта ж хотіла усією силою допомогти йому в цьому намірі. Щоб зберегти видимість поміркованості, до публічних законів сейму було дозволено вставити тільки ту статтю, згідно з якою в Україну посилається нова комісія, щоб довести Зборівські пункти до виконання та достатньою мірою притлумити скарги козаків. Членами цієї комісії були: Станіслав Заремба [Stanislaus Zarembo], єпископ Київський, Адам Кисіль, воєвода Києва, Станіслав Лянцкоронський, воєвода Брацлава, Юрій Немирич [Georg Njemiritsch], підскарбій Києва, князь Четвертинський [Tschetwertinski], підскарбій Луцька, Кшиштоф Тишкевич [Christoph Tisskewitsch] та Микола Косаковський [Nikolaus Kossakowski]. Під тим приводом, одначе, що необхідно підтримати поважність комісії, яка водночас мала виголосити грізну пересторогу Хмельницькому за знущання з польської шляхти й за зовнішні перемовини та стримати раптовий наскок козаків, було вирішено виставити на кордон армію з 36 000 чоловік поляків і 18 000 чоловік литовців та відправити похідну заставу шляхти розпорядженням (litteras restium⁴⁾), якому надавалася сила двох [розпоряджень], так щоб король у разі необхідності мав право видати тільки третє розпорядження. І цього разу було проявлено таку хитрість, щоб знову з козаків — Маркевича [Markiewitsch], Горського [Gorski] та Ів. Дорошенка [Joh. Doroshenko] — піднести до шляхетного стану, аби в разі потреби протиставити Хмельницькому суперників, і таку мудрість, щоб заборонити всі непотрібні оздоби в таборі та всі військові розкоші.

§ 20. Перемога поляків під Берестечком. Новий договір у Білій Церкві 1651 р., 28 вересня

Призначені комісари навіть не прибули до Хмельницького, а лише запропонували свої послуги прохолодними листами. Хмельницький відповів на те, що він не пристане на жодні інші умови, крім визначених Зборівським миром, а позаяк озброєння поляків прямісінько йому суперечить, то він до його припинення не погодиться на жодні переговори. Оскільки ж він точно так само, як пізніше принц Євгеній, був переконаний, що добра армія є кращим запобіжним засобом від образ, аніж договірні записи чорним по білому, то він зміцнив свої міста, зробив свої полки повночисельними, спрямував посланців до кримського хана та до Порти по допомогу, доручив якомусь Наперському [Narieski] збурити народ у Підгірських воєводствах [Podgorische Woiwodschaften] проти шляхти, пригрозив Литві власним військом під командуванням Подобайла та звелів своєму передовому кінному загонові під командуванням полковника Нечая висунутися до Красного [Krasna]. Нечай, хвацький п'яниця, у березні зазнав нападу Калиновського і був убитий. Калиновський відразу ж просунувся далі, аж до Вінниці, монастирського міста над річкою Буг [Bogflu]. Козаки під проводом їхнього підступного ватажка Богуна порубали кригу в тому місці, де вони передбачали переправу поляків, по тому дали їй за пару ночей слабенько замерзнути і прикрили слабіну криги соломною. Поляки прямцем почали через річку і мали ту біду, що два батальйони під командуванням Тишкевича

[Tuskiewitsch] й Кисіля [Kisjel] потонули. Проте вони переправилися через річку в іншому місці та після зайняття міста обложили замок, що його обороняв Богун. Відтак, тільки-но на виручку наблизився полковник Глух [Gluch] і кілька роїв татар поєдналися з Хмельницьким, Калиновський звелів уночі згорнути табір і, позаяк під час збирання речей через страх та грабінництво виник безлад і один трошив речі іншого, то він урешті полишив усе напризволяще, щоб стримати наступаючого ворога [спокусою] здобичі, повторив у зменшеному вигляді трагедію під Пилявцями (яка без стійкості Єремії Вишневецького стала б дуже трагічною), кинув підкріплення до Бара й утік до Кам'яця [Kamenjetz], де він справив Великдень дуже бідним коштом на хлібах із коріння і відступив до королівської армії. Хмельницький відтак обложив Кам'янець, щоб, як його звинувачували поляки, здати місто туркам, але був із втратами відкинутий комендантом Петром Потоцьким. 19 травня він [Хмельницький] зняв облогу Кам'яця, щоб вийти назустріч великій армії короля, котру він застав біля поселення Берестечко.

Король 10 квітня знову отримав освячений прапор та меч від папського посланця: польське духівництво і престол у Римі розглядали цю війну як справдешню релігійну війну, і король сам, замість того щоб принагідно з'явитися на театрі воєнних дій, здійснив паломництво до Журовищів [Zarowitsch] у Литві. Врешті-решт 14 травня з 30 000 чоловік найнятих військ і 40 000 чоловік призованої шляхти він прибув до Сокаля, де вже з'ясувалося, що зібратися захотіла шляхта не з усіх воєводств, а з тієї шляхти, що зібралася, частина зовсім не хотіла маршувати далі через Сокаль. Було висловлено також невдоволення німецькими найманцями, нібито вони завжди розташовувалися поблизу короля, відбувалися несенням караульної служби та, з огляду на їхнє жорстоке поводження з денщиками, не були затребувані шляхтою. Канопада в таборі Хмельницького, який святкував прибуття татар і 6000 турків, знаменувала врешті-решт сяку-таку єдність, і армія виступила 15 червня через річку Буг на Берестечко, де Вишневецький завдяки стрімкому переходу здобув над Хмельницьким перевагу в позиції та у зручнішому плацдармі.

І в сутичці, що сталася по тому, Хмельницький припустився очевидної тактичної і політичної помилки. Татари, хоча й налічували, за польськими даними, 100 000—150 000 чоловік, проте, спантеличені незвичайно міцною польською силою, котра, за *Пасторіусом*, не рахуючи обозу, збільшилася до 100 000, за *Рудавським* — до 40 000 чоловік найманих військ і 100 000 шляхти, враховуючи обоз, після ухваленого Хмельницьким розпорядження залишилися майже самі, з домішкою лише небагатьох козаків, стояти на пагорбах лівого флангу, несприятливих для кавалерії. Він же, навпаки, зі своїми козаками, кількість яких разом з українськими селянами оцінюється у 200 000 чоловік, зайняв на правому фланзі замкнене ланцюгами незграбне укріплення з возів. І от поляки, після того як вони першого дня відбили напади татар та подавили їхній перший вогонь, на другий день, а саме 4 липня, вчинили те, що мусив би вчинити навіть простак у воєнному мистецтві: силами найкращої піхоти, підтриманої кіннотою, та більшої частини артилерії вони вдерлися в [лави] татарської кінноти, тоді як Вишневецькому не коштувало особливих зусиль зне-

шкодити незрушній колос — укріплення з возів, а Пишемський [Przyjemski] зі своєю артилерією пречудово перешкоджав зв'язкові татар і козаків. Отак і були татари, ще до того як настала ніч, повністю розбиті; Хмельницький поспішив за ними, щоб по змозі зупинити їх у втечі, але даремно: хан, якого він наздогнав тільки через 5 миль шляху, не хотів навіть озиратися на поле битви і зробив йому закиди, що той у своїх попередніх повідомленнях ханові применшував силу поляків. Хмельницький утішив хана, через слабкодухість якого він мусив побоюватися навіть своєї видачі полякам, грошима, які він одержав із Чигирина, і все ж таки домігся того, що хан залишив йому ще 20 000 татар. Але у Хмельницького все ж залишилася підозра, що хан спокусився на передчасну втечу завдяки обіцяним дарункам поляків¹⁾. Король і справді не допустив, щоб Єремія Вишневецький та Конецпольський переслідували татар; треба було — чулося з його уст та з уст Потоцького — втікаючому ворогові будувати золоті мости, а сили поляків поберегти на козацьке укріплення з возів.

Але цьому укріпленню з возів наступного дня (5 липня) було залишено час, щоб за милу від поля битви під командуванням Джеджалія за відсутності Хмельницького зайняти позицію біля річечки Пляшівки [Piaschowa] за болотами, навіть більше — їм було надано, за порадою короля, перемир'я та проведено переговори, бо ж із ними, мовляв, усе-таки слід було поводитися як із підданими держави [Glieder des Reich], а не з ворогами. Поляки наполягали на видачі Хмельницького й Виговського, здачі всіх гармат, прапорів та клейнодів, зменшенні числа козаків за волею сейму та підпорядкуванні селян поміщикам. Козаки ж, навпаки, настійливо домагалися виконання Зборівських пунктів. Польська шляхта через брак провіанту стала нетерплячою щодо перемовин: вона вимагала наказу штурмувати або затопити табір козаків і переказувала одне одному на вушко, що король начебто хоче порятувати козаків на погибель шляхті. Це звинувачення, як видається, було необгрунтованим: імовірніше те, що король не хотів іще раз виставляти у гру своє вояцтво проти укріпленого табору козаків. Вишневецький бурхливо зажадав 15 000 чоловік піхоти, щоб козаків, які твердо вирішили чинити опір польським домаганням та обрали Богуна замість податливого Джеджалія своїм ватажком і виконавцем рішення, відрізати од шляху відступу, захопивши брід і перешкоджаючи переходові через річку, — король, проте, не хотів бути позбавлений такої кількості військ, оскільки у разі, якби козаки наважилися на битву, це занадто послабило б його армію; виник нібито й обмін міркуваннями, хто саме — шляхта чи найманці мали б зайняти цю небезпечну позицію²⁾, і таким чином, тільки за рішенням військової ради, без відома короля, 3000 чоловік під командуванням Лянцкоронського вирушили вночі на цю позицію. Безсумнівно, король, який уже під час останньої сутички перебував у смертельній небезпеці, боявся над усе відчайдушного опору козаків, якби їм ще й відрізали шлях відступу. Ось чому він різко відказав посланцям шляхти, що тут не сейм, а табір.

Тільки-но козаки виявили Лянцкоронського на цій позиції, вони відразу ж полишили свій ошанцьований табір зі страху, що той підтягне за собою ще більше підкріплення, відтіснили його звідти, штурмували 11 липня 1649 року [am 11 Jul. 1649], згідно з *Рудавським* і *Грондським*, батареї¹⁾, котрими той перешкоджав переправі,

полишили 18 гармат, прапори, тулумбаси [Pauken] та клейноди [Insignien], які Хмельницький отримав від Владислава, і проклали собі дорогу через ще доступне болото за допомогою фашин, бічних решіток від возів, одягу та начиння. Через затримку за цією роботою Лянцкоронський іще застав їхні [козаків] тили, перемолов 6000 чоловік, багатьох загнав у болото, з яких 300 до останньої краплі крові боронилися від Потоцького, не без утрат у стані поляків-переслідувачів. Один із них [козаків] роздобув човна і зумів ним так вправно скористатися, що впродовж трьох годин у нього не влучила жодна куля, аж поки двоє з польського війська не ввійшли у воду й не закололи його, і [Лянцкоронський] звелів перебити 3000 на вузькій переправі біля Дубна. На звістку про втечу козаків до козацького табору, не очікуючи наказу, поспішила королівська армія, надовго забарилася, долаючи та перестрибуючи безліч шанців і ровів та плондруючи все навколо, і тому не встигла прийти на підкріплення Лянцкоронському та заподіяти тилам козаків іще вагомішу шкоду. Серед здобичі трапилися також поштова скринька [Brieftasche] Хмельницького, його кореспонденція з Константинополем, Московію і семигородським Вайссенбургом, а також шабля, передана Хмельницькому Константинопольським патріархом через Коринфського архієпископа. 30 000 талярів пограбували поляки з військової каси Хмельницького. Загалом 30 000 козаків та українців [так в оригіналі. — Прим. пер.], згідно з *Папторіусом*, загинуло у цій битві й після неї¹⁾.

Наступного дня король хотів вирушати, щоб переслідувати вже утраченого з поля зору ворога, — але озброєна й поєднана шляхта всіх воєводств звеліла йому доповісти, що, позаяк король не схотів скористатися нагодою, коли вони були тут і оточення козаків проходило так гарно, то тепер вони не ступлять ані на крок далі. Жодна зручна місцина, подібна до цієї, більше ніколи не віднайдеться, щоб загнати козаків у глухий кут. Закони приписували, що подібна заява шляхти могла бути чинною тільки 2 місяці, якщо небезпеку було відвернено протягом цього терміну. Вони [шляхта] хотіли додому, щоб поєднана в їхньому війську «шия республіки» [Nacken der Republik] випадковістю або наміром не була перерубана одним помахом, а королю залишили вирішувати самому, як довго він ще зі своїми найманцями може триматися в полі. Це донесли королю депутати від шляхти, але ще ущипливіші її слова донесли йому його довірені. Король, говорилося, все ще продовжує, хоча старі міністри повмирили, здійснювати план Влад[ислава] [Vlad.] на погибель шляхти. Він використовує останню для варті і для найкривавіших наступів, тоді як німецькі полки та лінійні частини сидять, склавши ручки, тому вони й налічують набагато менше вбитих та поранених, аніж шляхта. Король нібито жалів їх тільки задля того²⁾, щоб мати змогу нав'язувати закони послабленій шляхті. Він нібито дав ворогам вислизнути, щоб затягти війну і наражати шляхту на подальші небезпеки. Тайкома також польські магнати, мабуть, багато попрацювали над створенням такого настрою шляхти³⁾. Збагачені доходами державних відомств, вони з честолюбства вивели в поле ці полки й роти власними коштами, але виявили, що у разі тривалої війни їхні гаманці потрапили б у колізію, у котрій вони, як завжди, мусили більше зважати на державні доходи.

На це домагання шляхти король не міг дати просто негативну відповідь, як тепер: то було не одне чи інше воєводство, а вся шляхта, що нарікала зі зброєю в руках. Король люб'язно запросив її попрямувати з ним шонайменше до Києва, він сам заради доброго прикладу йшов попереду до Кременця; але шляхта нестримно розпорозувалася — проте вона залишила королю для посилення найманих військ 5000 чоловік (згодна, вибраних з його обозу), яким він задалегідь виплатив тримісячне грошове утримання. Отже, король мав при собі ще 40 000 чоловік; але магнати, яким без нього не слід було б віддаватися, вишукували будь-які підстави спонукати до повернення також і короля.

То, мовляв, дуже тяжко й небезпечно вишукувати та впокорювати козаків аж за Дніпром на таких розлогих пустельних просторах. Частина війни, що залишилася, — витіснення козаків із місцевостей по цей бік Дніпра — можна було б поступово завершити лінійними частинами. Уже й без того хвороби поширилися серед шляхти й серед німців через незвичний клімат, і великі армії в цій висмоктаній ворогом країні зазнали б голоду. Адже, нарешті, й воєнна слава короля, кров'ю здобута під Берестечком, лежить на шальках терезів: і було б доцільніше, щоб король тепер провів сейм та звелів ухвалити посилення й надання грошей для армії. З огляду на це король вимушено доручив командування польськими лінійними частинами Потоцькому і його підлеглому — Калиновському, а [сам] з німцями та магнатами повернувся до Варшави. Зосталися загалом тільки 20000 чоловік з урахуванням наділених маєтками в Україні магнатів.

Уся ця пригода тоді врятувала козаків. Хмельницький ще раз — згодна, завдяки грошам — вибазикав собі в хана декілька загонів татар; козаків він скоро зібрав знову 50 000: тож тепер він стояв у таборі під Масловим Ставом^x), сильний і міцний, немовби й не переживав дня Берестечка. Його циркуляри, розіслані по Україні для піднесення духу жителів, являли собою майстерно виткані взірці політики. Узяттям замку Чорштин на ціпському кордоні [Czorstein an der Zipser Grjnze] емісаром Хмельницького Наперським [Napirski], що сховався під шляхетським ім'ям Коцка [Kotzka], проте був спійманий за руку Краківським єпископом Гембіцьким, він спричинив вторгнення Ракоці в Польщу, через що король мав би поквартитися з поверненням. Нечисленні поляки, що залишалися, були йому не страшні, тим паче тому, що їхній полководець Микола Потоцький уже одного разу за його сприяння мусив навідати Крим. Ще козаки начебто нічого не втратили, окрім як декілька возів, декілька супових казанків та дещо з худоби, яку вони перед тим відібрали в поляків: щастя, мовляв, мінливе, як місяць, і слід сподіватися, що козакам незабаром знову засвітить повня, тим більше що татарський півмісяць скоро примішається до їхніх прапорів. За повідомленнями молдавського й цісарського резидента в Константинополі, Хмельницький домагався також підмоги турецького півмісяця, щоб через поєднання турецької й татарської місячних половинок ще впевненіше розраховувати на повний місяць удачі.

Найбільше мав Хм[ельницький] остерігатися Радзивілла, який, під'юджувавший особистою ненавистю проти Хмельницького, хотів його занапастити, щоб

перешкодити одруженню його сина Тимофія з молдавською принцесою [Moldauische Dumna] і щоб той не став йому свояком. Набагато менш страшним був йому Потоцький, старий хворобливий чоловік, який невдовзі після відходу короля під час огляду заявив перед Богом і сенаторами, що він не винний, якби з ним трапилося щось лихе, бо з такою маленькою армією він нібито загнаний на бойню.

Хоча спочатку його намір полягав у тому, щоб досягти Хмельницького швидкими маршами похідних колон, але спека тієї пори року, виснаженість тяглової худоби, труднощі переправ через стільки боліт та річок без мостів, що надломали козаків, хвороби й брак продовольства у війську, його власна хворобливість і, нарешті, наказ короля, що він мав би з'єднатися з Радзивіллою та з литовською армією, змінили його план; і він повернув від Павлоцька [Pawolozk] після обопільно кривавої сутички, тим більше що полонені повідомляли про наближення чималої кількості татар, до Фастова, міста архієпископа Київського. Хмельницький залюбки перешкодив би з'єднанню тих армій: він послав Небабу [Njebeda] назустріч Радзивіллою до Лоева, але залишився невдоволений тим, що той був битий з утратою трьох полковників — Півторакожуха, Капусти й Кравченка, — Подобайло був заблокований у Чернігові, а Антон [Anton], так само як Гаркуша [Horkussa] — два інші полководці — були відкинуті до Києва. Архієпископ Косов, Печерський ігумен Йосиф Тризна та міський магістрат разом із залогою покинули Київ при наближенні Радзивілла — городяни прохали про милість і пощаду за те, що вони ніколи не приєднувалися до козаків, а під час заворушень навіть багатьом шляхтянам надавали притулок і рятували життя. Тож Київ був тепер зайнятий польськими військами, жителі обеззброєні, а місто, як запевняють літописи, було, вірогідно, значною мірою спалене — з помсти військам Хмельницького, що наближалися; однак, як удають польські історіографи, воно [горіло] випадково 16-го і повторно 17 серпня.

Тож Радзивілл тепер очікував на Потоцького, який наближався дуже повільно, оскільки смерть через особливу люб'язність до козаків забрала головну приводну пружину війни, їхнього заклятого ворога, князя Єремію Вишневецького просто посеред маршу до Павлоцька. Тим часом Потоцький у жорстокості пішов слідами Вишневецького: спочатку він звелів оголосити амністію в Україні для всіх, хто повертається до плуга, та закликав свої війська до милосердя — проте, позаяк це не допомогло, то у Трилісах [Trylesy], які вперто оборонялися, він віддав життя і майно жителів на поталу солдатам та звелів повісити ватажка козаків Олександренка [Alexandrenko]. Мирні пропозиції Хмельницького відповідно до Зборівських статей він відкинув і 3 вересня з'єднався з литовською армією під Васильковом, хоча Золотаренко суходолом, а Гаркуша Дніпровською флотилією шарпали Радзивілла і мали перешкодити з'єднанню обох армій; проте Золотаренко був битий Калиновським.

Тож коли це об'єднання армій, і особливо близькість хороброго Радзивілла, а потім ще й нещаслива доля, котра спіткала майже кожную виправу козаків цього року, привели Хмельницького до думок про мир, то на Потоцького вплинуло послаблення його армії боями та хворобами, на Радзивілла — посилення Подобайла, який із Чернігова вдерся в Литву, [чим] знову підбадьорив там усіх своїх прибічників

і замкнув оточення навколо Любеча [Lubecz], і на обох [справили дію] зміцнення Хмельницького за допомогою Кара-Мурзи із 40 000 татар та сумнівний результат зустрічі, від якої так залежали доля й недоля Польської держави [des Pohlischen Reichs]. Пропозиції Хмельницького — бо ж йому належить честь, що досі за фальшивими уявленнями сприймалася як ганьба: зробити перший крок до миру, до обопільного наближення через послаблення вимог з обох сторін — були почуті: було послано якогось Маховського до козацького табору, але Хмельницького образили відмовою від уживання гетьманського титулу у зверненому до нього посланні та пропозицією про усунення татар і припинення всякої дружби з ними настільки сильно, що Виговський, писар [Notar] Запорозької військової республіки, доклав усіх зусиль, щоб стримати Хмельницького від різкої відповіді на ці пункти до наступних переговорів. Павло Тетеря і Дан[ило] Виговський мусили поки що зажадати в поляків перемир'я: Адам Кисіль, головний апологет миру, Георгій Глібович [Georg Hlebowitsch], правитель Смоленська, Корвін Госевський [Corwin Gossiewski], стольник Литви, та Мих. Косаковський [Mich. Cossakowski], помічник судді, отримали почесне завдання вести переговори з козаками в Білій Церкві. Але, як здавалося, благословенна година миру ще не досить пустила коріння та ввібрала в себе соку: ще необхідно було поливати її людською кров'ю. Поляки на високих тонах говорили про число козаків, яке належало скоротити до 12 000 чоловік. Не встигла ще звістка про це дійти до козацької громади, як зчинився справжнісінький бунт проти Хмельницького та польських уповноважених. Перший хотів, як гадали, думати тільки про себе і про штабних офіцерів, а просту людину, яку він же сам і виколисав, укинути у старе рабство і найліпших друзів козаків — татар — назавжди від них відвернути. Та перш ніж це мало б статися, ні він, ані польські посланці не повинні були б вибратися звідти живими. Хмельницький мусив мечем та булавою, Виговський — усією силою красномовства запобігти штурмові Білоцерківського замку. Надаремне показувався Кисіль розпаленілому натовпові та прохав про його довіру, бо ж він їхня кість від кості: йому відповіли, що хоча останнє і є правдою, проте його руські кісті вже обросли польським м'ясом⁹⁾. Через військові заходи Хмельницького, котрий поранив найзапальніших заколотників, і деяких навіть убив, комісари буцімто благополучно втекли до польської армії, але їхні вози з речами були сплюндровані натовпом і татарами, які при цьому вигукували: «Laszka bratka, ale losza nje bratka, sakmanka nje bratka», — тобто: «Поляк наш брат, але його кінь не є нашим братом, його одіж не є нашим братом». Хмельницький не проминув вибачити ці дії неотесаної черні як такі, що сталися проти волі вищих посадовців, і наполягати тільки на збільшенні кількості козаків та вилученні статті щодо татар — але позаяк польська армія зі свого табору біля Германівки [Hermanowka] в бойовому порядку, зі зброєю наголо присунулася до околиць Білої Церкви, то він не зміг протидіяти тому, що на бурхливому народному сході були обрані посланцями 12 простих козаків, щоб із запалом наполягати на відновленні чинності Зборівського договору. Тому поляки ще раз відкотилися до Германівки, де прийняли артилерію та укріплення з возів, що саме наспіли, і ще раз помаршували до Білої Церкви. Козаки й татари

цього поселення мужньо виступили їм назустріч, правий литовський фланг під командуванням Радзивілла рішуче вигнав їх у чисте поле, [як бджіл] із пасіки [auz den Bīnehn usern], але правий фланг Потоцького (котрому Кисіль не радив вдаватися до кровопролиття) тільки вовтузився з ворогами і дав їм, коли вони приступили ближче, повний заряд артилерії, який відігнав їх назад у місто. Хмельницький знову вибачив ці криваві випадки свавіллям натовпу й татар, і насправді він і наступного дня, хоч як польські генерали з вищенаведених причин наполягали на негайному наверненні до миру (з чого вони хотіли робити висновок про ширість Хмельницького), мав справу з надто розгнуданим натовпом, щоб навіяти йому мирні настрої на всенародному сході. Тож отак нарешті прийшли до згоди в таких пунктах, що їх *Пасторіус* майже дослівно переклав з польського оригіналу²⁾.

1. Після того як Військо Запорозьке [das Saporoger Heer] і його командувач ізнову слухняно підкоряться королю і Речі Посполитій, їм буде дозволено чисельність у 20 000 осіб. Вони мають бути зареєстровані своїм гетьманом та полковниками і жити в самому тільки Київському воеводстві, але аж ніяк не у Брацлавському й не в Чернігівському, та й у першому тільки у королівських маєтках. Мешканець шляхетських маєтків, якого приймають у козаки, мусить перемандрувати в королівські маєтки Київського воеводства. Він має право це зробити, попередньо продавши свої землі та маєтності, причому його поміщик або чиновники не можуть йому чимось завадити.

2. Реєстрацію 20000 чоловік козаків, які регулярно служитимуть королю і Речі Посполитій, має бути розпочато в найближчому другому тижні після підписання миру й закінчено до Різдва. Матрикул, або реєстр, козаків, який містить ім'я, прізвище та місце проживання кожного, має бути затверджений підписом гетьмана, надісланий його величності та зберігатися в актах Київського замку. Хто вписаний у цей матрикул, користується зі старих прав і вольностей козаків. Хто ж у ньому не значиться, той справляє перед королівськими замками звичні повинності.

3. Польська армія не повинна бути в Київському, козаки не мусять бути розквартировані в Чернігівському і Брацлавському [Braklawer] воеводствах.

4. Шляхта трьох воеводств повертається до своїх маєтків, королівські чиновники — до королівських маєтків і розпорядження та управління ними, проте вони не повинні стягати податків, перш ніж буде закрито реєстр і з'ясовано, хто є козак, а хто селянин. (Міщани й селяни звалися, на відміну від козаків, *pospolitnoje ljadi* [посполитими людьми].)

5. Чигирин залишається у володінні з милості короля щоразу настановлюваного гетьмана — за виявлену ним вірність. Полковники повинні бути в усьому підпорядковані своєму гетьманові^{а)}.

6. Грецькій релігії відновлюються її давні вольності, її єпископські резиденції, церкви, монастирі та всі її будь-коли знесені маєтності; Київська колегія залишається в її теперішньому стані.

7. Амністія для всіх і кожного зі шляхти та київських міщан, котрі водилися з козаками.

8. Євреї мають і надалі мешкати у королівських і шляхетських маєтках та можуть орендувати доходні місця.

9. Татари мають залишити територію держави, і їм заборонено займати пасовища в її межах. Гетьман обіцяє повернути їх до дружби і до послуг Речі Посполитій [Republik]. Якщо це не станеться до наступного сейму, тоді Військо Запорозьке обіцяє, що зречеться їхньої дружби і що виступить походом проти ворогів короля і Речі Посполитої, подібно до оплачуваної армії держави, і захистить кордони, не вестиме консультацій та не укладатиме угод ані з ними, ані з будь-якими іншими зовнішніми силами, і не прийматиме посланців (Грондський), а залишиться у вірній слухняності королю й Речі Посполитій. Як нинішній гетьман, так і його наступник^{b)} з усіма запорожцями повинні бути завжди напоготові до потреби й наказу короля та Речі Посполитої.

10. Реєстрація козаків не може поширюватися на Литву.

11. Із Києва, як резиденції архієпископа й осідку воєводських судів^{c)}, до реєстру має бути внесено небагато козаків.

12. На цих пунктах мають поклястися польські комісари та гетьман разом із полковниками. Польська армія має потім зайняти вказані їй квартири^{d)}, щоб тут же дочекатися реєстрації козаків. Татари повинні відразу ж вирушити додому, козаки — так само розстатися з ними. Від гетьмана й усього Війська Запорозького мають бути відправлені посланці на наступний сейм, щоб подякувати королю й Речі Посполитій за прощення всього скоєного.

Після укладеного миру, присяга на вірність якому після обміну декількома заручниками, що були захоплені обома сторонами, урочисто відбулася 28 вересня 1651 р. перед лицем обох армій на високому помості, Хмельницький трапезував із польськими генералами і мимохідь вилаявся — *Коховський* каже: з п'яного розуму — на адресу Лупула, господаря Молдови; на це образився його зять Радзивілл та розпочав словесний двобій із Хмельницьким, що було залагоджено наступного дня шляхом перепрошування з боку Хмельницького через посередництво Виговського^{e)}. Старий Потоцький, що любляв спокій, ужив усіх заходів, що їх вимагали мирні пункти, і вся держава раділа з приводу миру — що його декотрі спочатку вважали неймовірним, з огляду на велику силу козаків разом і 36 000 польських солдатів.

§ 21. Готування до нових заворушень. Поразка Калиновського у травні 1652 р. Тимофій Хмельницький у Лупула в Молдові та зв'язки Богдана Хмельницького з турками

Узимку за допомогою мішаних комісій, складених із поляків та козаків, Хмельницький, згідно з договором, продирався через осоружну справу реєстрування та відмовляння стільком багатьом тисячам селян, які, звичайно, хотіли уникнути польського ярма. Йому вдавалося стримати будь-яке повстання, хоча він і не міг придушити всяке ремствування. Готові реєстрові списки [Revisionstabellen] він надіслав до короля і циркулярним листом привів польські війська у Брацлавський

та Чернігівський воєводства на зимові квартири. Його авторитет при цьому був такий великий, що жодне поселення не чинило опору; проте тривало це недовго — так ізчинилося майже всезагальне ремствування й нарікання проти Хмельницького, що нібито він уже врятовану Україну знову запродав полякам. Голодні солдати, яким Річ Посполита не видавала регулярно платню, та шляхетні емігранти, які поверталися й хотіли зібрати до купи втрачене, змагалися один перед одним в немилосердному поводженні з народом. Як скаржився Хмельницький по гарячих слідах, вони били козаків, як і селян, забирали в них геть усе, ганьбили жінок утікачів, які серед ними не могли взяти із собою свої сім'ї, після того підпалювали хату та спалювали жінок разом із дітьми. Кожного спійманого козака саджали на палю¹⁾. У цій біді Хмельницький зарадив собі тим, що статтю Білоцерківського миру, згідно з якою кожен міг вибрати собі стан або козака, або селянина і в першому випадку переселитися в Київську область, він поширив також на подальший час після Різдва та після реєстрування²⁾. Та позаяк тепер Київське воєводство стало замалим для всіх тих, котрі почувалися утисненими і хотіли сюди в'їхати, то Хмельницький виклопотав їм дозвіл від великого князя в Москві виїхати на Російську землю й там осісти. Цар дуже добре прийняв цих людей, приділив їм осідки в околицях Белгорода — у напрямку до Кримського степу необжиті, але наділені багатьма природними дарами землі, — та погодився на збереження за ними майже всіх вольностей українських козаків. Так за короткий час із нічого виникли квітучі слободи: Охтирка, Суми, Харків, Ізюм та Острогоськ (або Рибна) [Achtirka, Sumi, Charkow, Isum und Ostrogotsch (oder Rybna)]; під час заколотів Виговського близько 1659 р. вони ще посилилися багатьма прибульцями з України, і так оці 5 слобід перетворилися на рівно стільки ж прикордонних полків, котрі ще й тепер, хоча й ущемлені в їхніх давніх правах, допомагають примножувати силу Російської імперії. Так Хмельницький уже тепер зробив великого князя своїм другом — з поляками він передбачав новий розрив; причина цього полягала в давно наміченому молдавському одруженні.

Через наполегливо продовжуваний план до здійснення цього одруження, напевно, Хм[ельницького] [Schm.] не можна виправдати від звинувачень у марнославстві. Він повторно писав з цього приводу до турецького двору; поляки перехопили один із його листів і не забарилися його листування у приватних справах (яке, щоправда, Хмельницький не міг вести в законний спосіб, тобто через короля й польський сенат, де засідали його заздрісники) видати за згоду з ворогами всупереч Білоцерківському мирові; сам Лупул, який 1651 р. отримав від поляків індигенат [Indigenat], збудоражив небо й пекло, аби тільки через поляків стримати Хмельницького від здійснення його наміру; але Хмельницький подвоїв свої домагання до нього й урешті-решт пригрозив відвідинами 100 000 весільних гостей. Молдавани, які вважали стільки гостей забагато для своїх хатин, настійливо переконували їхнього господаря видати свою дочку, інакше, мовляв, вони хочуть видати її самі. На нещастя, Потоцький мав дуже грубого, нещадного наступника як великого полководця в особі Калиновського, який сам володів маєтками також в Україні й надіслав козакам погрозиве послання за сповільнений відступ деяких шляхетських маєтків. Водночас і тоді польський сейм був зірваний [zerrissen] через

«неповолім» [Niepozwolim] одного земельного посла [Landbote], і щодо Білоцерківського миру не було вирішено нічого. Більше того, 20 січня 1652 р. підканцлера Радзейовського, як свідчить таємна хроніка, — через хтивє догагання короля до його дружини, або, як подавали прилюдні акти, — через скоєні насильства у Варшаві, але як запевняє Радзейовський у листі, що його він написав із Стокгольма Хмельницькому 30 березня 1652 р., і підтвердження цього знаходимо в праці Лінажа^{h)}, — через його колишні таємні стосунки з козаками, котрі впливали з іще розпочатих Оссолінським розслідувань, — був засуджений та змушений до виїзду з країни. Це все дало привід до глухого ремствування серед українців та до їхньої недовіри.

Незважаючи на те, що Калиновський не міг отримати від сейму підкріплення або хоча б тільки виплати жолду [Gold] кварцянням, він усе-таки з усіма військами, які він також стягнув із зимових квартир потойбіч Дніпра, із 6000 чоловік поляків та з 3000 німців — усупереч пораді Пшиємського [Przujemski], котрий радив зайняти табір під гарматами Брацлава [Braklaw], — перемістився на розташовану перед Брацлавом рівнину біля Батога [Batow], де він, саме тому, що це була рівнина, швидше міг бути оточений татарами. Хмельницький теж озброївся та стягнув війська, але поширив чутку, буцімто це люди на допомогу татарам проти московитів. Коли ж він побачив, що його спосіб дій не ввів в оману краще [besser] поінформованих поляків, то звелів запитати в Калиновського: що той, власне, за наміри має зі своїм таборомⁱ⁾? Він, мовляв, дає йому знати, «що його син Тимофій шонайближчим часом попрямує мимо цих країв на Молдову, а позаяк весільний почет не вирізняється вишуканою поведінкою, то він йому ні за що не може ручатися». Дядькові Калиновського, котрий підвів до нього війська з місцевостей потойбіч Дніпра і як на квартирах, так і на марші вчинив нечувані жорстокості, Хм[ельницький] надіслав відрізаний кінський хвіст і мотузку, сплетену з кінського волосся, на знак своєї майбутньої помсти. Коли Нурадін-султан [Nuradin Sultan] зі своїми татарами завдав удару по польському передовому розвідувальному загоні, то Калиновський для виправлення своєї помилки хотів податися назад до Брацлава [Braclaw]. У той час, проте, як татари напали на кінноту ар'єргарду, привели в сум'яття й кинули [її] на польську піхоту, через що та була змушена вести вогонь по власних, перемішаних із татарами земляках^{k)}, — Тимофій зі своїми козаками прокрався в ліс поперед передового загону, підпалив посланий наперед польський обоз [Bagage] і там же повбивав усіх із німецької піхоти, котрі хотіли втекти до лісу. Цим маневром він загнав поляків між двох вогнів, тож, зважаючи на близькість річки Буг, яка перешкоджала відходів вбік, генерали і все, що ще уникло смерті, мусили здатися. Козацькі полковники^{l)} через підкуп Карач-бея [Karazbeg] як старшого з мурз та через обіцянку султанові Нурадіну багатой здобичі в Поділлі, певно також Кам'янецької фортеці, довели тут справу до того, що той за певну суму грошей, яку татари інакше отримали б за звільнення бранців, погодився на замордування всіх полонених поляків. Яка нам із того користь, казали козаки, якщо колись поляки повернуться з татарського полону тільки ще лютішими проти нас і мстивішими, подібно до Потоцького? Завойовану звитягу може бути довершено й обернено на користь тільки через погибель усіх. Отже, таким

чином, згідно з *Грондським*, варварська різанина тривала цілі 3 дні. Тільки 10 знатних поляків завдяки особливій приязні татарських мурз були вирвані з лабетів смерті.

Ця битва стала кличем, за яким негайно були погнані з України всі шляхтичі та їхні управителі. Татари почали прочісувати Польщу вздовж і впоперек, вся держава сповнилася страхом і риданнями; вже у Варшаві готувалися тікати на плотах до Гданська. Поляки мусять тут визнати^{m)}, що Хмельницькому було б легко або повністю придушити Польську державу та віддати її на поталу туркам і татарам, або ж самому заподіяти в її серці рани, через які вона століттями спливала б кров'ю, якби тільки Хмельницький відклав марш на Молдову та всю свою козацьку і татарську потугу завернув на Краків та Варшаву. Великий чоловік був надто чесний для цього! Він звелів своєму синові вирушати в Молдову й відбути вінчання в Яссах, — а він сам вважав себе змушеним татарами, згідно з даною їм козаками під Батогом [bey Batow] обіцянкою, здійснити облогу Кам'янця [Kaminiek]. Певно, що в нього не було справді серйозної причини для цієї облоги: його намір не сягав далі охоронної армії [Observations-Armee], щоб прикрити вінчання свого сина, — тому й дозволив він невдовзі відігнати себе гарматами фортеці. Татари, вочевидь, помітили цю його байдужість і вже тоді виказали йому знак свого невдоволення.

Тим часом на 23 липня було призначено скликання польського сейму, щоб порадитися про оборону держави. Тут було ухвалено (оскільки шляхта не могла бути так хутко призвана і це допоміжне джерело мало бути приборежене до останньої миті) створення так званої польової сторожі (miles agrarius), для чого з певної кількості ланів мусила виставлятися людина. На сеймі Ієроніма Радзейовського було оголошено зрадником батьківщини на підставі перехоплення Визицьким [Wyżicki] його гінця Ясенського [Jasienski] та його вже раніше згаданого листа до Хмельницькогоⁿ⁾, в якому він тому доповідав, що його шведська величність найближчим часом хочуть піти війною на Королівство Польщу і запрошують його, Хмельницького, та князя Семигороддя до тіснішого зв'язку. Дивно, що Карл XII після стількох років знову вхопився за план Христини [Plan Christinens] і робив з козаками спільну справу, — але тоді він не натрапив на хороброго і серед своїх бойових побратимів дуже поважаного Хмельницького. З усього цього можна легко передректи спосіб, у який були прийняті посланці, що їх Хмельницький послав до сейму, аби вибачити крок, до якого Калиновський змусив його сина. Він звелів серйозно заявити^{o)}, що в його сина хочуть відібрати землю, воду й траву, — все, чого навіть сам Бог не позбавляє злих так само, як і смиренних. Якщо ж люди з весільного почту у своїй самообороні зайшли надто далеко, то він вибачається за них. Він надіслав також листа, якого він перед тим написав Калиновському і який фігурував ще після його смерті. Поляки хотіли в цьому посланні вбачати лише, що Хмельницький має їх за дурників, та відпустили посланців без відповіді. На друге лише настійливе послання того сенат затвердив комісарів для переговорів про мир, які повинні були вирушити до [гетьмана], а саме — Зацвіліховського та Чорного [Sachwilichowski, Tscherni]. Їхні заяви видавалися зовсім не узгодженими із зазною під Батогом [bey Batow] поразкою. Хмельницький мав без жодних розмов

урвати всі стосунки з татарами й віддати свого сина Тимофія в заручники. Украй роздратований, ляснув Хмельницький по шаблі. «Зачекайте, — вигукнув він, — ви не маєте більше знушатися з мене, ви, поляки! Я знаю, що ви пускаєтесь на мою погибель — але саме цим ви тільки унеможливуєте моє зречення від дружби з татарами. Як можете ви мого сина Тимофія вимагати в заручники? Я маю його розлучити з його молодю дружиною? Мій інший син замалий для застави. Скажіть вашому королю, що він, якщо хоче миру, повинен присягнутися на Зборівських пунктах, які я Вам, полякам, прописав із шаблею в руці».

Що польська віповідь на це полягатиме у громовій гарматі і у свистові оголених на смерть шабель — те Хмельницький міг передбачити. Він знав також, що Радул, князь Волощини, підбурює проти Лупула і проти юного Тимофія як при Порті, так і при князі в Семигороді: адже Тимофій начебто вже під час весілля промовив, що він зуміє в Порті викупити собі Молдову, принаймні волоська дружина секретаря [господарської канцелярії] Лупула — Штефана [des Lupulischen Sekret rs Stephan] — повідомила про це на свою батьківщину. Радул висловив своє занепокоєння честолюбному князеві Семигородя Георгію Ракоці, поставив за мету його домагань згадані скарби Лупула і виставив моторного Тимофія, котрий ставав занадто могутнім, небезпечним сусідою, що міг би стати ще небезпечнішим, якби від турецького двору отримав ще й Волощину. Ці подання були почуті, молодому Хмельницькому на майбутній рік загрожувала буря [Sturm], що її старий Хмельницький, напевне, передбачав. Тож він не тільки спорядився сам проти поляків (які, згодом, Радулом і Ракоці теж були прилучені до таємниці, бо ж і Ракоці, згідно із записом 1655 р., за ці та інші в сукупності надані королівству послуги був удостоєний індигенату), але й вирішив також, за таких критичних обставин, підпорядкувати себе та Україну турецькому протекторатові. «Коли, — розповідає літопис, — Миргородський полковник Гладкий і якийсь собі Гуляницький дорікали йому за те й нагадували, як то непристойно, що він, християнин, нібито хоче їх за продати в турецьке рабство, — то він звелів Гладкому стягти голову, а Гуляницького запроторити в монастир». На прикладі цього жорстокого вчинку, що не робить Хмельницькому честі, можна, між іншим, помітити спосіб використання військового послууху та авторитет Хмельницького, який він підтримував, незважаючи на невдоволення його союзом із турками, котре, за повідомленням поляків, панувало також серед неприлученого до унії духівництва, — але також можна помітити й настирливу наполегливість, із якою він продовжував іти одного разу наперед накресленою дорогою.

§ 22. Поразка Стефана Чарнецького. Смерть Тимофія Хмельницького в Сучаві. Підтвердження Зборівських пунктів у Жванці. 1653 рік

В оборонному альянсі з Туреччиною Хмельницький прорахувався. При турецькому дворі за часів правління іще молодого Мухамеда IV панували безладдя й анархія, і завоювання Кандії [Candia] привертало увагу дивану більше, ніж північні

справи. Тож Хмельницький мусив шукати всілякої допомоги проти ретельно скомбінованих планів своїх ворогів тільки в собі самому та в дружбі з татарами. Хоробрий, як для свого часу й місцевості, Рішельє, розумний дотеперішній посередник між козаками й поляками Адам Кисіль, воєвода київський^{р)}, вже помер. Тоді король Казимир ще взимку звелів вправному полководцеві Стефану Чарнецькому з 15 000 чоловік удертися в Україну, щоб, як повідомляє літопис, скористатися з вищезгаданих розколів, що сталися між козаками, та втихомирити Україну, перш ніж іще не змогли себе показати серйозним чинником шведи, конференція з якими 21 лютого 1653 р. зазнала краху у спосіб, що загрожував війною. Чарнецький завоював декілька населених пунктів, перш ніж Хмельницький устиг удатися до оборони; під час штурму Монастирища він дістав поранення — ця обставина й брак гармат, а також сувора пора року спричинилися до того, що він не зміг вистояти проти численного козацького війська під командуванням Богуна й залишив йому свій обоз та багатьох поранених.

Невдовзі після Чарнецького також Радул зі своїми волохами і полководець князя Ракоці — Янош Кемень [Johann Kem ny] із 15 000 чоловік семигородців^{q)} з'явилися в Молдові та з першого ж наскоку погнали Лупула разом із його зятем в Україну. Старий Хмельницький мусив пильнувати за королем Польщі, котрий озброювався заново, — однак він дав стільки військ, без скількох тільки міг обійтися, своєму синові та тестеві на підмогу; і наказний гетьман, або генерал-лейтенант (бо цей титул одержував той полковник, якому доручалося головне командування над кількома полками під час військового походу), Федоренко виявився настільки вдалим^{r)}, що вщент розбив Кеменя під Яссами і знову посадовив Лупула на його престол. Проте й Ракоці не був тим чоловіком, що дозволяє собі скоро відмовитися від якогось наміру. Він і Радул звели наклеп на козаків при турецькій дворі, що нібито вони на своєму зворотному шляху жорстоко спустошили країну, і в нестійкому дивані спричинили призначення колишнього секретаря, що служив Лупулові, — Стефана Мунтянського [Stephan Metianszki] господарем Молдови, посадження якого на престол було доручено Радулові й Ракоці.

У той час як король Польщі дуже повільно стягав до купи ухвалене торік суспільними станами посполите рушення і ще у вересні перебував у Лемберзі [Львові], де також дав аудієнцію російському послові^{s)}, з'явився інший полководець семигородського князя, на ймення Стефан Петкі [Stephan Petki], виграв битву в молодого Хмельницького та змусив його разом із тещею і згаданими скарбами тікати до Сучави. Сам Лупул обрав дорогу до Хмельницького в Україну — і тут нібито обидва направили до короля, який усе ще стояв біля Глинян [Glinian], гінців: із проханням першого — про допомогу, а останнього — про мир за Зборівськими статтями^{t)}. І те й те однаково безплідно! Гірше з тим — Казимир перекинувся до їхніх ворогів та послав 4000 чоловік легкої кінноти на підмогу тим, котрі здійснювали облогу [Сучави], за що витребував їхню співучасть проти Хмельницького. Упродовж півтора місяця обложені проявляли всі чудеса хоробрості. Сама дружина господаря [Молдови] запалювала всіх на героїчний опір. Мужні семигородці [трансільванці]

не боялися жодної праці чи небезпеки, але штурм бастіонів, що їх боронили козаки, видався їм не до снаги. Хмельницький мусив звіддалік споглядати облогу, оскільки його увагу займала королівська армія, яка вже просунулася до Бара, поступово пробивалася далі й очікувала вершини свого бойового щастя під Сучавою. Татари й цього разу показали себе друзями, як то змальовує Овід [Ovid], котрі при нещасті змінюють свою міну; вони не дали себе спонукати до участі у протистоянні. Тож і вирішило долю фортеці одне гарматне ядро: воно влучило в Тимофія Хмельницького. 9 жовтня Сучаву було здано: козаки отримали право вільного відступу — вони також нібито могли забрати з собою все, що принесли: свої прапори та рушниці вони повинні були, відходячи, покласти до ніг переможців, присягнути на вірність королю Польщі та Речі Посполитій, затим знову отримати прапори і зброю та просуватися до королівського табору. Але помилку було допущено в тому, що для них було виділено замале супроводження польських кіннотників під командуванням ротмістра Могильницького [Mogielnicki]: бо ж козаки, які лжеприсягу полякам, немовбито у просту відплату, не вважали злочином, забули свою клятву, розсіяли свій конвой і з мертвим тілом [колись] сповненого надій Тимофія та із закутим у кайдани Могильницьким прибули до згорьованого батька.

Тепер і 10-тисячна семигородсько-волоська армія під командуванням Міх. Мікея [Mich. Mikej] (який за це разом зі своїм князем Францом [Ференцом] Ракоці, потім із Францом [Ференцом] Редеї, Яношем Кеменем, Стефаном Петкі отримав право на здобуття громадянства [Indigenat] в Польщі) могла поєднатися з королівською, яка в кінці жовтня продовжила свій марш до Жванця в Україні й тут отаборилася. Тим самим було заповнено прогалину, заподіяну порою року та браком провіанту, особливо серед німецького пішого люду. Навпроти, Хмельницькому вдалося знову отримати допомогу татарського хана, з якою він потім і оточив короля у Жванецькому таборі. Швидкі напади татар змусили короля вдатися до його звичайного допоміжного заходу — порятунку шляхом підкупу хана, і задіяння Мікея тут теж дуже допомогло. Насправді того вимагала політична система татар, якій вони залишалися навдивовижу вірними: ніколи не давати жодній із протиборчих сторін стати надто могутньою, щоб не мати з нею клопотів і завжди мати нагоду вилазками та військовими послугами витискати гроші від тієї чи іншої сторони. І цього разу вони схилилися до партії слабкішого та уклали з королем мир, ще тісніше зав'язаний через [наявність] заручників (Лянцкоронського та Оссолінського [Lanzkoronski, Osselnicki]). Для годиться вони зажадали для своїх соратників, козаків, дотримання Зборівських пунктів. Але потай вони прислухалися до плану короля, за яким козаки найближчим часом мали бути цілковито уярмлені, включені до польських військ, а потім московити мали зазнати нападу об'єднаної польсько-татарської армії і татарам мали бути повернені Астраханська й Казанська держави. Про це вважають слушним повідомити літописці. *Коховський* теж навіть не заперечує цього¹⁾, і історія це підтверджує. За *Грондським*²⁾, саме король дозволив татарам, немовби для передчуття здобичі, що її можна буде взяти з Москви, упродовж 40 днів вдиратися в області козаків із набігами в Московську [землю] та забирати невільників, щоб тим самим,

з огляду на перших, нібито покласти початок майбутньому дотриманню Зборівських статей! Але татари зловжили отриманим дозволом у такий спосіб, що застерігав того, котрий їх цим дозволом наділив: вони нищпорили у Волині [Vohlynien] та Литві й накоїли більше біди, ніж її спричинила вся козацька війна. Тільки в самій Волині вони зірвали близько 70 велелюдних шляхетських весільних зібрань, а загалом від них потерпіло близько 5000 шляхтичів, король, повертаючись назад, бачив полум'я подільських сіл, підпалених татарами, вони навіть вдали, ніби хочуть перезимувати в нижніх польських воєводствах, якби їм серйозно не пригрозили спішно стягнені польські полки. Хмельницький, як споглядач цих подій, прибрав собі личину покори: нібито сам не наважуючись послати до короля гінців, він звелів тільки через польських генералів запропонувати надіслати нових польських комісарів для надання чинності Зборівським статтям. Тим часом він з усією ретельністю працював над тим, щоб відтягти татар від їхнього нового альянсу. Вищезгаданий принцип татар і обіцяні річні субсидії, що в татар називалися «арач» [Arasz], зводили нанівець його намагання. Отже, Хмельницький, щоб порятувати себе й Україну від неприємної йому та козакам переміни, мусив удатися до іншого засобу — того засобу, що до нього вже торік схилилися духівництво, Гладкий та багато хто в Україні: він мусив кинутися в обійми своїм єдиновірцям — московитам, які тепер, за правління Олексія, стали жвавішими й страшнішими. Хмельницький тут справді пройшов дуже близько від самодержавства над Україною; тільки один-єдиний рік відокремлював його від цього. Якби він зміг перечекаати рік — Карл Густав удерся в Польщу: тоді козаки мали б найліпшу нагоду стати незалежними. Здається, однак, що обережність не дала Україні шансу на незалежне існування.

Третій період.

Україна поділена між росіянами і поляками, але козаки здебільшого під російським пануванням від 1654 р. до новітніх часів.

Перший підрозділ: від 1654 до 1733 р.

Відокремлення власне запорозьких, або січових, козаків від українських козаків та, як наслідок, зміна головнокомандування. Козаки стають небезпечними для Російської держави [dem Russischen Reiche] через урізання їхніх привілеїв та спричинену цим хиткість, і Мазепа виступає союзником Карла XII.

§ 1. Історія і передумови підпорядкування Хмельницького московському захистові. 1654 р.

У той час як польська шляхта на сеймі 1654 р. зробила королю дуже невічливі закиди щодо його тривалого перебування в Лемберзі [Львові] і щодо відпущення козаків із Сучави — нібито він тільки пильнував за майном Тимофія, щоб розподілити його серед своїх мазунчиків, — Хмельницький ще до кінця 1653 р. зібрав свою старшину та полковників і поставив перед ними запитання: чи вони хочуть радше

слухатися католицького короля та жити у дружбі з магометанами, чи бути захищеними православним могутнім монархом? Відповідь усіх можна було передбачити. Григорій Гуляницький [Gregor Huljanitzki] (саме той, котрий уже 1652 р. радив здійснити цей крок, але тоді ще поплатився за це перебуванням у монастирі) з деякими іншими [особами] виїхав до Москви, щоб подати цареві рішення Хмельницького. Відразу ж боярин Василь Васильович Бутурлін у супроводі декількох придворних був посланий в Україну — з такою покваліфікацією, що не могла не видати радість царя Олексія з цієї нагоди. Хмельницький по тому знову скликав своїх старшин до Переяслава на свято Богоявлення 1654 р. та доповів їм про нову оборонну справу. Усі погодилися; російський представник [der Russische Minister] підписав усі умови, які вимагалися; тож усі міста й села [Dörferweis] склали присягу вірності, звеселялися й торжествували та обіцяли самі собі спокійне безкривдне життя. Щоб посилити добрий настрій, Бутурлін роздав соболеві хутра та інші дарунки. 17 лютого верховний суддя Михайло Богданович та Переяславський полковник Павло Тетеря виїхали з деякими товаришами або простолюдинами [mit einigen Towarischtschen oder Gemeinen], щоб доставити цареві урочистий акт вірнопідданства і, навпаки, забрати акт підтвердження всіх привілеїв, що їх вони отримали від великих князів литовських або польських королів і частково також під час перемовин із царським представником. Витяг з цього примітного акта уміщено в рукописному літопису. Примітний він тому, що показує той масштаб, за яким можемо оцінювати поведження російського правителя [des Russischen Regenten] з козаками. Адже це манера кабінетних учених — піклуватися також про моральність всесвітньо-історичних подій, котрі розігруються в театрі отих подій, — тим ретельніше, чим менше вони часто-густо самі їх творять. Ми це робили і стосовно більш аристократичного уряду Польщі; тому такий самий підхід ми мусимо зберегти і щодо монархічного уряду Росії. Зміст цього акта, отже, такий^{a)}.

1. Козаки мали самі судити себе за їхніми правами (і то були права Магдебурзькі, які допускали коротке тривання процесу як у справах торгівлі, так і військових) через посередництво їхніх старшин і товаришів [Towarischtschen]. Якщо в одному поселенні було лише троє козаків, то двоє з них мали бути вповноважені судити третього. Жоден боярин і жоден царський чиновник не повинен був утручатися у справи їхньої юстиції.

2. Майно козака мало бути священним, залишатися вдові й дитині. Взагалі, надані козакам та українцям литовськими великими князями й польськими королями привілеї мали бути чинними і суворо дотримуватися.

3. Митрополит [Metropolik] Київський повинен був перебувати просто під благословенням архієпископа Московського, але не під його судочинством.

4. В українських містах і селах, які були не цілковито зайняті козаками, мали бути поставлені російські чиновники, щоб у міщан та селян — але в жодному разі не в козаків — збирати податки грошима й збіжжям. Із цих доходів мали винагороджуватися 60 000^{b)} реєстрових козаків річною платнею у 3 карбованці.

5. Гетьман мав користатися річним утриманням у 1000 дукатів і понад те доходами з Чигирина. Обозний, або фельдцейгмайстер [«Obosnii oder Feldzeugmeister»], зі своєю артилерією повинен був зайняти в Корсуні свою штаб-квартиру; решта старшини — полковники, полкові старшини, отамани й хорунжі — мали отримувати певні річні доходи згідно з їхнім рангом.

6. Гетьман не повинен був приймати іноземних посланців, а мав би спрямовувати їх до царя. Тим паче він сам без царського наказу не повинен був направляти послів за кордон.

7. Із кримським ханом він не повинен був водити товариство, а тільки мирно з ним жити, щоб татарам не хотілося вдертися в Малоросію (цю назву, отже, повинна була прийняти Україна).

8. Після смерті гетьмана новий мав бути обраний козаками з їхнього середовища і вказаний цареві, щоб Його Царська Величність приликала його до себе й удостоїла командирською булавою, прапором та затверджувальною грамотою^{с)}.

Дуже примітну обставину про схиляння козаків розповідає нам Катерина II у своєму указі про скасування Січі. У багатьох польських війнах буцімто було упущення зі зміною тієї частини козаків, що була призначена для охорони островів. Ті згодом побудували Січ (а саме на Микитиному острові, за 30 верст від попереднього острівного осідку Томашівки) або ж село з постійних хат. Зазвичай цим охоронцям заборонялося брати жінок та дітей із собою, щоб вони справляли свою службу пильніше й менш обтяжено і щоб у разі татарського нападу їхні близькі не наражалися на небезпеку. Оскільки вони не були змінені, то звикли до неробського холостяцького життя, зробили з того закон, більше не покидали свою Січ та не поверталися в Україну. Вони приймали у свої лави молодих шибайголів, які до них часто прибігали. У 1654 р. при схилянні України їх було ще не так багато; тому коли Бутурлін запитав Хмельницького, чому він не взяв присягу і в цих острів'ян, — то Хмельницький відповів, що вони, мовляв, аж занадто бідні й незначні.

Отаким чином воно й було укладене — це оборонне об'єднання, одне з найважливіших здобутків російської влади. Так без помаху меча була звоєнована країна, що розмірами дорівнювала цілому королівству. Так на оборону Росії були поставлені 60 000 осіб хоробрих піхотинців, які царській скарбниці не коштували жодного гелера. Нові оборонні відносини обіцяли бути тривалими й міцними. Московський двір за царювання Олексія раптом почав піддаватися завойовницькій сверблячці — яке бажане поле для козацької відваги! Релігія була однаковиська; мови, походження нічим суттєвим не різнилися. Тим більше викликає подиву, що союз між Велико- і Малоросією, котрий видається таким природним, ще так часто розривався і що часто-густо поновне його з'єднання та зміцнення ще коштувало деяких років та деяких потоків людської крові, поки нарешті панівний у дусі російського уряду імператив не розшматував республікансько-військову конституцію та породжену цим волелюбну затятість козаків і закинув вибудовані з ними договори до старого мотлоху.

Література [примітки Й.-Х. Енгеля]:

[Прим. до § 17]

^{k)} [Грондський]. С. 99.

^{l)} Останнє є імовірнішим. Оскільки в подальшій війні проти поляків Хмельницький знову залишив її сидіти, а Тимофій Хмельницький, її ворог (імовірно, син від попереднього, законного шлюбу), звелів її схопити та повісити. *Грондський*. С. 248.

^{m)} Коховський. С. 107.

ⁿ⁾ Грондський. С. 90.

^{o)} За Юзефовичем, Хмельницький [Chm.] уже в жовтні 1648 року перед Лембергом [Львовом] мав при собі 15 000 румельських турків [Rumelische Türken]. Тож видається звичайнісіньким наклепом те, що це турецьке послання було буцімто відповіддю на заяву Хмельницького [Chm.] щодо верховного владарювання над Україною, яку він передав султанові через Джалалія [Dsiadidaly]. *Коховський*. С. 111.

^{p)} *Коховський*. С. 108.

^{q)} *Грондський*. С. 99.

^{r)} Хмельницький супроводив ці вимоги усною погрозою, що він урешті-решт не потерпить в Україні жодного шляхтича, якщо шляхта не цінуватиме козаків вище та не буде слухнянішою королю. *Пасторіус*. С. 301.

^{s)} С. 40. Ita penitus virilem animum istis crepundiis captum esse, parum credibile fuit. Prorsus vt certam conjecturam facere non liceat, quid illum adeo ferocem tunc reddiderit.

^{t)} *Пастор* [iyc]. С. 289.

^{u)} Isti confessui in quibusdam auctoritas comitalis conceditur. *Past. hist. plen.* С. 292.

^{v)} *Pastor. hist. plen.* II. С. 3–4.

^{w)} Згідно з *Пасторіусом*, був то саме хан Іслам-Гірей, якого Хмельницький колись спіймав, доставив до Владислава [Vlad.], але той його відпустив. II. С. 60.

[Прим. до § 18]

^{x)} *Лінаж*. С. 163.

^{y)} *Лобциньський* у своїй смиренній простоті гадає, що цей дощ зійшов від чаклунства козаків.

^{z)} Хмельницький у подальшому (Annales ad annum 1655. Період III, § 3) закидав ханові: татари, мовляв, від часів Зборівського договору не були щирими щодо козаків. А вже під Зборовом вони вимагали спіймати короля й доставити його до Криму (щоб хапнути за нього добрий викуп), але ж намір козаків сягнув лише до тієї міри, щоб війною стримати шляхтичів від мордування селян та вибороти давню вольності козаків.

^{a)} Цим істотним визначенням виручає *Грондський*, С. 100. Решту написано в *Пасторіуса*, II, С. 107 і далі, та в *Шерера*, pièces justificatives. С. 236.

^{b)} Так подає *Островський* дослівно. Але *Пасторіус*, сам настоятель собору і Protonotarius Apostolicus, перекидає цю статтю таким чином: «Ratione unionis tam in regno, quam in M. Duc. Lithuaniae tollendae, item ratione libertatum & jurium ecclesiae ritus Graeci bonorumque ad eam antiquitus pertinentium prout cum Metropolita Kiewiensi & Spiritualibus Graecis in proxime futuris Comitibus transigetur, ut transactio illa valeat,

& quaelibet pars suo jure & libertatibus fruatur, Rex concedit, eidemque Metropolitanae locum in senatu permittit». Антоній Селява [Anton Sielawa], титулярний уніатський архієпископ Київський і водночас Полоцький, через загрозу життю мусив жити в Тикочині [Tykoczin] та помер 1655 р.

^{c)} Hist. belli Cosacco-Pol. С. 68.

^{d)} Увесь пасквіль, але позбавлений дотепності, наведено у *Грондського*.

^{e)} Compendium Consiliorum Cancellarii Magni.

^{f)} Rebellioni Cosaccorum studio quaesitas causas ex convulsione pactorum cum vicinis.

^{g)} *Коховський*. С. 167.

^{h)} Радзейовський у *Лінажа*. С. 193. [Radzieiowski bey Linage]

[Прим. до § 19]

ⁱ⁾ Руські селяни ще з часів їхніх давніх київських та галицьких національних князів утвердили свого роду право вільного пересування. *Бюшинг*. — Т. IX. — С. 432. [Büsching IX. S. 432]

^{k)} Охотные войска [Ochotnaja wojska].

^{l)} *Коховський*. С. 150.

^{m)} С. 208. Він навіть виставляє напоказ листа хана, в якому той відраджує Хмельницького від пияцтва.

ⁿ⁾ Тепер діяльність Хмельницького, як видно, сягала Стокгольма. 1650 р. туди прибув татарський посланець із завданням, щоб Христина для зміцнення дружби з ханом зволила послати когось до Криму. У Польщі це було записано на рахунок Хмельницького. *Пуффендорф* [Puffendorf]. Шведська історія війни [schwed. Kriegsgeschichte]. Т. XX. § 57. *Рудавський* [Rudawski]. С. 65 і 66.

^{o)} Hist. plenior. I. С. 162.

^{p)} Згідно з *Пасторіусом*, тільки всередині їхніх кордонів.

^{q)} Ця назва походить від «gestis» — «мотузка», тому що за недотримання розпорядження передбачалася страта.

[Прим. до § 20]

^{r)} Цей закид ханові літопис робить цілком неприховано.

^{s)} *Пасторіус*. Т. II. С. 208.

^{t)} *Коховський* звинувачує Богуна, що той спочатку з кількома довіреними під приводом рекогносціювання нібито хотів був накивати звідки п'ятами, і вся решта армії була змушена до подібного. *Пасторіус* розповідає, що, коли Богун виступив проти Лянцкоронського, серед козаків запанував переляк, і вони безладно повтікали.

^{u)} Згідно з літописом — навіть 50 000. Але це описка навіть і не узгоджується із даними поляків.

^{v)} *Грондський* запевняє, буцімто король заявив, що не гідно задля поразки селян проливати шляхетну кров його німецьких військ.

^{w)} Також тоді ще при королі дуже впливовий віце-канцлер Ієронім Радзейовський, за його словами, начебто багато зробив для того, щоб шляхта не йшла далі, а король відступив. Принаймні 1652 р. він намагався переконати в тому Хмельницького. *Коховський*. С. 337. Таким чином, хоча *Радзейовський* не схвалив плану Оссолінського (*Лінаж*), проте завжди добре ставився до козаків.

^{x)} Грондський зводить його силу тільки до 40 000 чоловік, серед них 2000 татар.

^{y)} Грондський. С. 203.

^{z)} Пор. Коховський: С. 294; Грондський. С. 211.

^{a)} «Tribuni sub imperio Ducum, quos Regia Majestas exercitui Cosaccorum praefecerit, sunt». Так у Пасторіуса. Але як сильно Коховський перекручує цей пункт: «Magistratus minores ex commendatione fidei meritorumque surrogabuntur a Ducibus Regni in omnibus dependendo».

^{b)} Котрі, згідно з Грондським, мали призначатися королем за рекомендацією і поданням козаків.

^{c)} quo pacatius termini judiciales peragi possint. Грондський. С. 212.

^{d)} Потойбіч річки Горинь (Грондський). Nec unquam exercitus Polonus ad quartiria ultra hunc fluvium coilocetur.

^{e)} Коховський: С. 297. Пасторіус: II. С. 297. Рудавський оповідає про те, що поляки нібито напилися й посягнули на життя Хмельницького, який, одначе, встиг намастити салом п'яти.

[Прим. до § 21]

^{f)} Грондський: С. 240.

^{g)} Звідси, ймовірно, проросло звинувачення Коховського, буцімто Хмельницький надіслав список із 20 000 чоловік, а на ділі записав 40 000.

^{h)} Наприкінці цієї книги.

ⁱ⁾ Літопис [Annalen].

^{k)} За іншими, менш вірогідними повідомленнями, між Калиновським та кварцянями виникла розбіжність, і німці за наказом першого обстріляли останніх.

^{l)} Насправді Пасторіус каже це про Хмельницького та Виговського, які були зовсім не проти.

^{m)} Рудавський. С. 105; Кох[овський] С. 333 і 347.

ⁿ⁾ Залуський. Епістоли [Zaluski epistolae], II. С. 548.

^{o)} Літопис.

[Прим. до § 22]

^{p)} Літопис робить його нащадком давнього київського боярина й полководця Святольда [Swatold], який жив у 1128 р.

^{q)} Міх. Лебрехт. Семигородські князі [Mich. Lebrecht. Siebenbürgische Fürsten], II. С. 239. Германнштадт [Hermannstadt], 1792. 8.

^{r)} Коховський, С. 368, приписує турецькому комісарові погамування ворожнечі й спонування об'єднаної армії до повернення назад.

^{s)} Ці посланці, згідно з Коховським, говорили вже не про книжкові образи, а про вольності України та скасування унії, тобто вже тоді справляли вплив на внутрішні польські справи, певно не без пожадання України.

^{t)} Рудавський, С. 127. Кох[овський], С. 325.

^{u)} С. 405.

^{v)} Коховський наводить той факт, що хан тільки попросив пробачення за те, якби непогамовні ногайці десь би там попустували.

[Прим. до: Третій період, перший підрозділ, § 1]

^{a)} *Грамота* є настільки важливою, що ми вміщуємо тут також витяг із праці пана надвірного радника Шльоцера «Додатки до новоствореної Росії» (Рига і Лейпціг, 1770. — II. — С. 423), який він сам зробив у будинку графа Розумовського з достовірного списку, щоб порівняти з витягом із літопису.

«3 березня 7162 року (тобто 17 лютого 1654 р.) під [владарюванням] царя Олексія Михайловича гетьман Богдан Хмельницький разом з усіма Запорозькими військами, старшинами та жителями Малоросії, позаяк поляки утискали їх у їхній вольності і грецькій релігії, після того як вони вже відбули переговори за [правління] ц[аря] Михайла Федоровича і патріарха Філарета, на вічні часи пішов під російське панування і під тією ж самою датою домігся певних пунктів капітуляції (статей), що їх урегулювали боярин і намісник Казані князь Олексій Микитович Трубецькой, боярин і намісник Твері Василь Васильович Бутурлін, окольнічий і намісник Кашири Петро Петрович Головін і думний дяк Алмаз Іванов із запорозькими посланцями Михайлом Богдановим та Павлом Тетерею, а 27 березня 7162 року (13 березня 1654 р.) схвалив і підтвердив сам цар.

Ці статті стосувалися:

1. Свободи нації обирати собі гетьманів, полковників, сотників та решту старшини із своїх же земляків і подавати на затвердження цареві.

2. Підсудність шляхти, козаків та міщан у великих містах залишити за нацією, причому царським воеводам не вільно втручатися в це — крім як *in casu deferentiae per querelam*, тому що потім царському воеводі має бути передане право контролю [Revision].

3. Чисельність Запорозьких, або Малоросійських, військ установити в 60 000 чоловік, які — *NB* — мають отримувати платню тільки в тому разі, якщо вони справляють царські військові служби.

Примітка. Цей пункт опісля був скорочений, тому що перші запорозькі перемовці проголосили, що ці війська будуть самі утримуватися з національних *доходів*. [Тут автор ужив складне німецько-французьке слово «*Nationalrevenueien*», причому другу його частину (окрім німецького закінчення) виділено шрифтом. — *Прим. пер.*]

4. Платні полковників, осавулів, суддів і сотників.

5. Володіння шляхетськими маєтками підтвердити тим, хто служить у національних військах.

6. Орендованих та відчужених маєтків, володіння ними.

7. Воевод *конституювати* нацією, а саме таких, які були б обізнані з правами козаків і могли б збирати *доходи* для царя.

[Виділені тут слова виділено також в оригіналі: «*constituiren*», «*Revenueien*», причому це слова з романських мов, останнє — французького походження. Підкреслюючи ці слова і вживаючи в інших випадках натомість у тих же значеннях питомі німецькі, автор, імовірно, хоче наголосити на їх наявності у згаданому на початку цієї примітки списку в будинку графа Розумовського. Чи не означає це, що список той був французькою мовою, а згаданий Шльоцер, котрий цитує його у своїй праці, зберіг його особливості? — *Прим. пер.*]

8. Пожалувати місто Чигирин та інші поселення, на булаву [Allodia der Bulawa], або гетьманському командному штабу.

9. Забезпечити з царських доходів придбання та ремонт артилерії, так само як і закупівлю пороху й свинцю.

10. Розміщення людей і коней узимку в місцевих поселеннях [in Nationalorten].

11. Жінкам і дітям козаків, полеглих на війні, дозволити володіння їхніми маєтностями без податків доти, доки діти самі зможуть служити.

12. Видати царські власною рукою написані й печаткою скріплені жалувані грамоти на маєтності церков, монастирів, шляхтичів та козаків.

13. Так само видати жалувану грамоту на маєтності, що належать Київській митрополії.

14. Тільки в Києві та Чернігові конституювати царських воевод, або

15. На кшталт турецької адміністрації в Угорщині, Молдові та Волощині, звеліти регулювати і збирати доходи через власне для цього настановлену людину.

16. Як слід поводитися із прибулими іноземними посланцями?

17. Про риболовлю й полювання на дичину збіднілих козаків.

18. Утримання 400 осіб козаків як гарнізону в місті Кодак, побудованому польським королем Владиславом біля витоку Дніпра [am Ausflusse des Dneprs].

19. Панування [Dominium] над річкою Самарою та деякими маєтками Трахтемирівського православного монастиря [National-Kloster].

20. Для більшої образи поляків негайно відрядити царські війська до Смоленська».

^{b)} Число 16 000 у примітці до *Грондського*, С. 229, є неправильне.

^{c)} Припущення у *Грондського*, що Хмельницький мав на думці дати росіянам Чернігівське і Київське воеводства, а козакам здобути Поділля, Волинь і Підгір'я, є необґрунтованим. Але правда те, що росіяни пішли на порушення В'яземського миру і на завоювання Смоленська, Чернігова та Вітебська.

Переклад з німецької *Е. Ходуна*

Коментар

Смяровський Якуб (у Енгеля також Смярчевський, Смаржевський) — Секретар короля Яна Казимира, польський посол до козаків.

Гладкий Максим (?–1649) — козацький полковник у війську Б. Хмельницького, потрапив до польського полону, де був страчений.

Пободайло (Подобайло) Степан (?–1654) — сотник, згодом чернігівський полковник (1651–1654), походив із селянської родини.

Госевський (Гонсевський, Гонзевський, Гозевський) Вікентій (?–1662) — литовський стольник, пізніше польний гетьман литовський, був польським комісаром під час переговорів щодо укладання Білоцерківського договору.

Тізенгаузен — полковник німецького найманого війська.

Паїсій — ерусалимський патріарх.

Шолудивий Буняк — в цьому образі втілились Змії, Коцїй, Вій та інші подібні фантастичні істоти, породжені віковою боротьбою українського народу зі Степом. В одних варіантах — це велетень космічних розмірів, в інших — кістяк-людоджер, що живе у старих валах і городищах. Легенди про Буняка збереглися

по всій території України. Більшість дослідників ідентифікують образ з половецьким ханом Боняком.

Бжозовський Максиміліан (Березівський Максим, Березовський Максиміліан) — київський каштелян, берестейський воєвода.

Кисіль Микола — новгород-сіверський хорунжий, пізніше чернігівський староста, брат Адама Киселя.

Зелінський Якуб — брацлавський підчаший.

Мясковський Войцех — львівський підкоморій, секретар Яна Казимира.

Четвертинський Захар — князь, ротмістр, луцький підсудок.

Румелія — після завоювання Візантії турками-османами турецька назва еялета (провінції), що включала країни Балканського півострова.

Чорнота Іван (Чорнята Іван, Чернята Іван) — генеральний обозний Війська Запорізького.

Фірлей Андрій — белзький каштелян, перший регіментар польського війська в 1648–1649 рр., згодом сандомирський воєвода.

Голота Ілля — козацький полковник.

Забузький Семен — представник козацької старшини, призначений 1649 р. польським королем «старшим над військом Запорозьким».

Арцішевський Криштоф (1592–1656) — офіцер польської армії, начальник артилерії.

Селява Антоній — полоцький уніатський архієпископ, Київський митрополит.

Ясноборський Ясько — нобілітований козак.

Лупул-Хмельницька Розанда (1630–1686) — дочка молдавського господаря В. Лупула. 31 серпня 1652 р. вийшла заміж за Т. Хмельницького. Після смерті останнього проживала у Чигирині, Рашкові, з 1666 р. — в Молдавії.

Радзивілл Ян (Януш) (1612–1655) — князь, підкоморій Литовський з 1633 р., гетьман польний литовський з 1646 р., воєвода віленський з 1653, гетьман великий литовський з 1654 р.

Реєстр 1649 р. розпочали складати у вересні 1649 р. і завершили в березні 1650 р. До реєстру, поданого в королівську канцелярію, внесено 40 477 осіб з 6 реєстрових полків: Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Переяславського, а також Кропивнянського, фактично створеного на території Переяславського, та Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського.

Многогрішний Дем'ян Гнатович (1621–1703) — учасник Визвольної війни, наприкінці 1650 — на початку 1660-х років — чигиринський полковник, у 1665–1669 рр. — чернігівський; гетьман Лівобережної України в 1669–1672 рр.

Нечай Данило (?–1651) — брацлавський полковник у 1649–1651 рр., брав участь у підготовці повстання в 1646–1647 рр., фактичний керівник радикальної течії. Загинув у бою під м. Красне. Один з найпопулярніших героїв українських народних дум та пісень. Походив зі шляхти.

Воронченко Яків (Сьско, Ясько) — прилуцький, згодом черкаський полковник, наказний гетьман.

Савич Семен — канівський полковник.

Мозира (Мозиря, Мазуренко) Лук'ян (Лукія́н) (?–1652) — корсунський полковник у 1649–1652 рр., виконував дипломатичні місії до Варшави 1648 р. і до Москви 1651 р.

Глух (Глухий) Йосип — уманський полковник 1648–1654 рр., активний учасник битв української армії проти поляків, зокрема Берестецької та Батозької. В січні 1655 р. спільно з І. Богуном обороняв Умань від поляків.

Федоренко Іван — кальницький полковник.

Жданович Антон Микитович (Антон, Волочай Антон) — київський полковник у 1649–1653 рр., наказний гетьман у 1656–1657 рр., походив з української шляхетської родини, видатний полководець, дипломат, політик.

Лобода Федір (Лебеда Федір) — переяславський полковник 1649 р., генеральний суддя у 1654 та 1658 рр.

Джеджалій (Джелалій, Джалай, Джулай) Филон (Пилип) — один з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. Перед 1648 р. — козацький сотник Переяславського полку. У квітні 1648 р. разом з черкаським сотником Б. Товпигною очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному затоні.

Носач Тимош (Тимофій) — брацлавський, згодом прилуцький полковник, генеральний обозний.

Гладкий Матвій (?–1652) — миргородський полковник. Восени 1648 р. керував українськими військами на північноукраїнських землях і в Білорусі. Учасник елекційного сейму 1648 р. у Варшаві. Не погодившись із умовами Білоцерківського миру, протидіяв вступу польських військ на Гетьманщину. Страчений.

Пушкар Мартин Іванович (Пушкаренко Мартин) (?–1658) — полтавський полковник у 1648–1658 рр., учасник Визвольної війни українського народу. Один з організаторів збройного виступу проти І. Виговського. Загинув у бою під Полтавою.

Шумейко Прокіп — ніжинський полковник.

Небаба Мартин (?–1651) — чернігівський полковник у 1649–1651 рр., належав до радикальної течії українських повстанців.

Христина Августа (1626–1689) — шведська королева у 1632–1654 рр. Таємно перейшла до католициста та зреклася престолу. У 1652 р. за порадою Є. Радзейовського ініціювала переговори із Б. Хмельницьким щодо укладання союзу.

Косаковський Казимир Микола — брацлавський підсудок, польський комісар під час укладання Білоцерківського договору.

Пишемський Сигізмунд — генерал польської армії, начальник артилерії і комісар війська.

Індигенат — пожалування шляхетства іноземцю.

Радзейовський Єронім (1622–1667) — коронний підканцлер, з 1651 р. емігрував до Швеції, виступав посередником у козацько-шведських відносинах. У 1655 р. в складі шведського війська брав участь у війні проти Польщі. Реабілітований сеймом 1662 р. Помер у Туреччині під час виконання дипломатичної місії.

Наперський Костка Олександр Лев (бл. 1620–1651) — ватажок селянського повстання в південній Польщі.

Потоцький Петро — кам'янецький староста, брацлавський воєвода.

Тризна Йосиф — архимандрит Києво-Печерської лаври.

Маховський — капітан польської армії, посланець М. Потоцького до Б. Хмельницького.

Георгі Ракочі II (Юрій II Ракоці) (1615–1660) — князь семигородський з 1648 р. Союзник Б. Хмельницького у війні проти Польщі в 1648–1652 та 1656–1657 рр.

Георгій Стефан (Георгіца Стефан) (?–1668) — великий канцлер, хранитель державної печатки і секретар господарської канцелярії, у 1653–1658 — молдавський господар.

Мехмед IV Авджи — турецький султан у 1648–1687 рр.

Рішельє Арман Жан дю Плессі (1585–1642) — французький політичний діяч, кардинал з 1622 р., голова королівської ради з 1624 р.

Кемень Янош — семигородський полковник.

Петкі Стефан — угорський міністр, генерал.

Лянцкоронський Єронім — син Станіслава Лянцкоронського, руський воєвода.

Коментар Дмитра Чорного